

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Süleymanov Bahaddin Rafael

**“İnflyasiya şəraitində ehtiyatların qiymətləndirilməsi
və uçotunun müasir metodları”**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

i.f.d., b/m. Tanrıverdiyeva Gülnarə Qurbanəli qızı

_____

Magistr proqramının rəhbəri: _____

Kafedra müdiri: _____

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT.

Giriş	3
I Fəsil. İnflyasiya şəraitində ehtiyatların qiymətləndirilməsinin və uçotunun nəzəri aspektləri	
1.1. İnflyasiya şəraitində ehtiyatların iqtisadi mahiyyəti və növləri	7
1.2. Ehtiyatların uçotunun “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li IAS standartına uyğunlaşdırılması.....	14
1.3. İstehsal ehtiyatları, onların qiymətləndirilməsi və uçotunun metodoloji əsasları.....	22
II Fəsil. İnflyasiya şəraitində ehtiyatların uçotunun təşkili qaydaları və qiymətləndirmə metodları	
2.1 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların inventarizasiyası, yenidən qiymətləndirilməsi və uçotunun aparılması yolları.....	30
2.2 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların daxil olması uçotunun müasir dövrdəki vəziyyəti.....	46
2.3 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların maya dəyərinin hesablanması metodları.....	61
NƏTİCƏ.....	71
ƏDƏBİYYAT	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə inflyasiya bu və ya digər səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişafında problem olaraq qalır. İnflyasiya qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki mütəmadi artımlar və bunun nəticəsində pulun daimi olaraq qiymətdən enməsidir. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə bütün dünya ölkələrinin, həmçinin, ölkəmizin də qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri inflyasiyanın sabitliyi və onun yol açacağı işsizlik, yoxsulluq, iqtisadi böhran, qiymətlərin kəskin bahalaşması qismində böyük problemlərin qarşısının alınmasıdır. Məqsədlərin və vəzifələrin həlli isə hal-hazırki inflyasiyanın tənzimlənmə siyasətinin keçdiyi tarixi inkişafı yolunun, onun quruluşu, mahiyyəti, səbəblərin öyrənilməsini tələb edir. Mühasibat uçotunun ilk dəyərin əsasında aparılmasında təşkilatın cari dəyəri aşkar olaraq aşağı enir, bu da təşkilatların birləşməsində, özəlləşdirilməsində və ləğvi zamanı dolaşılıqlığa gətirir. Amortizasiya ayırmaları və material xərcləri hissəsində xərclərin aşağı enməsi maya dəyərinin əsassız olaraq azalması, mənfəətin isə artmasınagətirib çıxarır. Vergilər isə mənfəətin nominal məbləğindən tutulur və son olaraq, müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir edir. Mənfəətin artırılmış nominal məbləği dividendlərin, mövcud olmayan hissəsinin bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bununla da dövriyyə aktivlərinə təsir edir və təşkilatın daxili investisiya imkanlarını aşağı endirir.

Məhsulların maya dəyərinin aşağı düşməsi nəticəsində - müəssisənin gəlirlərinin, onun xərclərinin real məbləğinin ödənməməsi ilə nəticələnir. Ödənilmiş məbləğ xərclərin bütün kompleksinin istehsalın yeni mərhələsində təkrarlanmasına şərait yaradır. Bu məqsədlə növbəti hesabat dövründə əvvəlki dövrlə müqayisədə ödənilmiş vəsaitin daha çox nominal məbləği tələb edilir. Təkrar istehsalda hər bir yeni mərhələdə dövriyyə aktivlərinə tələbat artır. Bu da istehsalın həcmi aşağı salır.

Ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindəndir. Respublikanın sosial və iqtisadi inkişafında resurslardan qənaətlə istifadə edilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif ölkələrdə müqavilə öhdəliklərinə bəzən qeyri-sabit

əməl edilməsi istehsal ehtiyatlarının müxtəlif növlərindən daha qənaətlə, daha səmərəli istifadə olunmalıdır. Bunun üçün isə bütün təsərrüfat subyektlərində mövcud xammal və materialların dəqiq uçotu təşkil edilməli, hər bir istehsal vahidində israfçılıq, mənimsəmə və digər mənfi hallara qarşı hərtərəfli və ciddi mübarizə aparılmalıdır. Təşkilatların iş təcrübəsi göstərir ki, məhsul istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi xammalların, materiallar, yanacaq və ehtiyatların digər növlərindən səmərəli formada istifadəsinə əsaslanır. Ölkəmizin malik olduğu ehtiyatlardan daha səmərəli və faydalı istifadə edilməsi istehsalın səmərəliliyi işində ən vacib problemlərdən biri olaraq diqqəti cəlb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində zəruri kəmiyyətdə xammal, yanacaq və digər ehtiyatlarla təminatı yalnız onların həcmnin artırılması ilə yox, istehsal prosesində bu vasitələrdən səmərəli və qənaətlə istifadəsi ilə müşayiət edilməlidir. İstehsal edilən məhsullar və görülmüş işlərin maya dəyərində material xərclərinin böyük xüsusi çəkisi vardır. Material tutumu yüksək sahələrdə (məsələn, yeyinti, tikinti və s.) hazırlanan məhsulların maya dəyərində tutduğu orta hesabla xüsusi çəkisi 80-85 faiz təşkil edir. Texniki tərəqqinin əsasında ictimai əməyin məhsuldarlığında artım istehsal xərclərində keçən əməyin xüsusi çəkisinin daim artırılmasına gətirir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, inflyasiya şəraitində ehtiyatların uçotu və qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında məqsəd inflyasiyanın müəssisələrdə ehtiyatların qiymətləndirilməsinə və uçota təsirinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsidir. Bu göstərilmiş məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edir:

- müasir inflyasiya tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətləri və ona təsir göstərən elementlərin müəyyənləşdirilməsi;

- inflyasiya şəraitində müəssisədə ehtiyatların inventarizasiyası, yenidən qiymətləndirilməsi və uçotunun aparılması metodlarının tədqiq edilməsi;

- yarana bilən problemlərin aradan qaldırılması yollarının öncədən aşkarlanması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində elmi yenilik dedikdə, aşağıda qeyd olunanlar nəzərdə tutulur:

- İnflyasiya şəraitində ehtiyatların formalaşdırılması, təsnifatı və uçotunun təşkil edilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir;
- İlk sənədlər və uçot registrlərinin təkmilləşdirilməsi;
- İstehsalın müxtəlif dövrlərində ehtiyatların qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki yanaşma qeyd olunmuş;
- Material-istehsal ehtiyatlarının operativ, idarəetmə və maliyyə uçotu arasında əlaqələr əsaslandırılmış;
- İnflyasiya şəraitində ehtiyatların müxtəlif növlərinin uçotunun təşkil olunması ilə onlara nəzarətin gücləndirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın obyekt ehtiyatlar və onların uçota alınmasıdır. **Tədqiqatın predmetinə** isə inflyasiyanın ehtiyatların qiymətləndirilməsinə və uçotuna təsirinin metodoloji və praktiki məsələləri aid edilir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, kompleks və sistemli yanaşma müddəaları, dialektik məntiq, inflyasiya ilə əlaqəli qanun və qərarlar, milli və beynəlxalq uçot standartları, ölkəmizdə və xarici iqtisadçı alimlərin göstərilən məsələlərlə əlaqəli tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqat işində elmi abstraksiya, qruplaşdırma və müqayisə, təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqatın nəticələrindən istifadə olunması müəssisə və təşkilatlarda inflyasiya amillərinin ehtiyatlara təsirinin uçotunun düzgün aparılmasına və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onun qiymətləndirilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın həcmi və quruluşu. Dissertasiya 78 səhifədən ibarət olmaqla aşağıdakı struktura malikdir: giriş, 2 fəsil, 6 paragraf, nəticə, ədəbiyyat siyahısı. Dissertasiya işində 4 cədvəl və 1 şəkil verilmişdir.

I Fəsil. İnflyasiya şəraitində ehtiyatların qiymətləndirilməsinin və uçotunun nəzəri aspektləri

1.1 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların iqtisadi mahiyyəti və növləri

Müasir dövrdə inflyasiya - bütövlükdə pul, iqtisadi və maliyyə prosesinə mənfi təsir göstərən ən çətin və qorxulu proseslərdən biridir. İnflyasiya yalnız pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir desək doğru olmaz, çünki inflyasiya pulun alıcılıq qabiliyyətinin düşməsinə təsir etməklə yanaşı, həmçinin təsərrüfat idarəçilik sisteminə, mütənasibliyin barpasına mane olur.

Xarakterinə və intensivliyinə görə inflyasiyanın müxtəlif formaları mövcuddur. İnflyasiya proseslərinə pul emissiyasının genişləndirilməsinin nəticəsi qismində baxıla bilməz, əks təqdirdə iqtisadiyyatın dərinliklərindəki proseslərdə tələb və təklif arasındakı qeyri-mütənasibliyin artması, istehsalın məhdud idarəedilməsi və qiymətlərin qalxması qaçılmaz olar. Nəticədə də inflyasiya prosesi və onun müxtəlif təzahürləri təsadüfi deyil, inadkar xarakter alar.

Hal-hazırkı dövrdə inflyasiya bütün dünyada pul, qeyri-pul və daha çox siyasi faktorlar əsasında yaranan xroniki və yerli xarakter daşıyır. Onuda deyə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyanı nəzərə almamaq mümkün deyil və yalnız söhbət inflyasiyanın idarə edilməsindən gedə bilər.

İnflyasiya il ərzində 3-5%-dən çox olarsa müəssisənin maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əvvəlki dövrlərdə əldə olunan istehsal ehtiyatları öz dəyərini hazır məhsulun dəyərinə hissə-hissə köçürməsi vaxt etibarını gecikdir, buna görə məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxardır. Bu səbəblə inflyasiya şəraitində ehtiyatların iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması uçotun aparılmasında əhəmiyyətlidir.

İnflyasiyanın uçot obyektlərinə təsiri sxematik olaraq aşağıda şəkil 1-də verilmişdir:

Şəkil 1.

İnflyasiyanın ehtiyatların uçotuna təsirini nəzərə alınmaqla, ehtiyatların mahiyyətini və təsnifatına nəzər salmaq. İstehsal ehtiyatları, maddi ehtiyatlar cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrindən səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərən amillərdən biri olmaqla, bu cəmiyyətin iqtisadi və hərbi - strateji təhlükəsizliyinin bir hissəsidir. Təkrar istehsal prosesində tutduğu yerdən asılı olaraq maddi ehtiyatlar iki növdə təsnifləşdirilir:

- a) istehsal sferasına aid olan maddi ehtiyatlar – istehsal ehtiyatları;
- b) tədavül sferasına aid olan maddi ehtiyatlar – əmtəə ehtiyatları (bəzən bu ehtiyata satış ehtiyatı da deyilir).

İstehsalçının anbarında, hazırlıq sexində, iş yerlərində olan və texnoloji prosesdə iştirak etməli, bütün xammal və material (əsas və köməkçi, satın alınmış məmulatlar və yarımfabrikatlar) istehsal ehtiyatlarına aid edilir. Əmtəə ehtiyatlarının tərkibinə isə materialı hazırlamış müəssisənin anbarındakı istehsal-texniki təyinatlı hazır məhsul ehtiyatı aid edilir. İstehsal vasitələrinə topdansatış mağazalarında, təchizat və satış bazarlarında o cümlədən, yolda olan istehsal-texniki təyinatlı məhsul ehtiyatı daxil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə və istehsal ehtiyatları vahid məqsədə (təkrar istehsal) xidmət etdikləri üçün onlar üzvi surətdə bir-birindən asılıdır və qarşılıqlı əlaqədədir.

Maddi-texniki təchizatın səmərəli təşkil olunması bütünlükdə ölkə təsərrüfatında həmçinin ayrı-ayrı iqtisadi regionlarda istehsal vasitələri ehtiyatının səviyyəsi və quruluşundan, əmtəə və istehsal ehtiyatlarının optimal nisbətindən xeyli asılıdır.

Maddi ehtiyat növlərinin optimallığı hər şeydən qabaq o deməkdir ki, ehtiyatların zəruri səviyyəsi mümkün qədər dəqiq müəyyən edilmiş olsun. Bu bir tərəfdən istehsal fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmiş olur. Digər tərəfdən isə istehsal və tədəvül sferalarındakı maddi ehtiyatların elmi cəhətdən əsaslandırılmış nisbətini müəyyənləşdirir.

İstehsalçıların səmərəli təchizat formalarını düzgün seçmələri hər bir iqtisadi regionda ümumi maddi ehtiyatın (istehsal və mətəə) optimallaşdırılması tədbirlərindən biridir. Anbar təchizat formasının üstünlük təşkil etməsi zamanı əmtəə ehtiyatlarının həcmi nisbətən artır və buna görə istehsalçı müəssisələrdə toplanan maddi ehtiyatların həcmi azaldır. Təchizatın tranzit formasının üstünlüyü vəziyyətində əmtəə ehtiyatının təchizat təşkilatlarında toplanan hissəsi azalır, istehsal ehtiyatları isə artır.

Təchizatın anbar formasının inkişaf etdirilməsi və anbar meydançalarının genişləndirilməsi üçün birdəfəlik xərclər əsaslı vəsait qoyuluşu tələb edir və bu zaman əmtəə ehtiyatının həcmi çoxalır. Materialların qorunması, dəstləşdirilməsi və saxlanması ilə bağlı olan tədəvül xərcləri artır. Baza və anbarlardan materialların

istehlakçılara avtomobillə və ya digər nəqliyat növləri vasitəsi ilə daşınması da əlavə xərclərə səbəb olur.

Təchizatın anbar formasının genişləndirilməsinin və bununla əlaqədar olaraq əmtəə ehtiyatının həcmə çoxalmasının məqsədəuyğunluğu yalnız bir yolla – həmin təchizat formasının verdiyi səmərə və bununla bağlı xərclərin müqayisə edilməsi yolu ilə müəyyən oluna bilər.

Maddi-texniki təchizatın digər mütərrəqi forması olan təminatlı kompleks təchizatın genişləndirilməsi də istehsal və əmtəə ehtiyatları arasındakı nisbəti sonuncunun leyhinə dəyişdirir. Kompleks təchizat istehsal ehtiyatlarını azaldır, bununla bərabər əmtəə ehtiyatının həcmi çoxaldır və bununla əlaqədar olaraq anbar meydançalarının genişləndirilməsi ehtiyacını müəssisələr təchizat təşkilatlarında keçirir. Bu halda da kompleks təchizatın tətbiqi ilə əldə edilən səmərə onun həyata keçirilməsindən irəli gələn xərclərlə müqayisə ediləcəkdir.

Maddi ehtiyatların ayrı-ayrı növləri (istehsal və əmtəə) səfərbər olunma dərəcəsi baxımından fərqlidir. Belə ki, əmtəə ehtiyatları istehsal ehtiyatlarından daha çox səfərbər olunma xarakterinə sahibdirlər.

Maddi ehtiyatlar bir sıra amillərin təsiri ilə yaranır. Məsələn, İstehsal ehtiyatlarının yaranmasına və onun həcminə aşağıda göstərilən amillər təsir göstərir:

- ayrı-ayrı xammal və material növünə tələbatın miqdarı;
- istehlakçıda materialın istehlak edilməsinə görə bərqərarlıq dərəcəsi;
- materialın istehsalçı müəssisə tərəfindən hazırlanmasının dövriliyi;
- materialın tranzit və sifariş normalarının miqdarı;
- istehlakçının istehsalçıya təhkim edilməsinin sabitliyi və materialların göndərilməsi dövriliyi;
- tranzit və anbar təchizatı formalarının nisbəti və anbar üsulu ilə təchizatın genişləndirilməsinin mümkünlüyü;

- istehlakçı müəssisə və ya tikinti obyektı ilə təchizat bazası arasında məsafə;
- hansı nəqliyyat növünün istifadəsi olunması;
- məhsul göndərənintizamı gözləmə dərəcəsi və etibarlılığı;

Əmtəə ehtiyatlarının həcmi də bu amillərdən asılıdır. Maddi ehtiyatların formalaşmasına və onların həcminə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və xüsusilə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsir qarşılıqlıdır. Yəni, istehsalın miqyası və müəssisələr arasındakı təsərrüfat əlaqələri genişləndikcə, mürəkkəbləşdikcə, istehsal ehtiyatlarının kütləsi mütləq mənada çoxalır, onların geniş təkrar istehsal üçün rolu və əhəmiyyəti daha da artır.

Ehtiyatların həcmi mütləq həm dəyər və həm də nisbi ölçülərdə göstərilir. Ehtiyatın həcminin mütləq ölçüsü natural şəkildə ton, sentner, metr, ədəd, başqa sözlə materialın ölçülə biləcəyi ölçü vahidləri ilə müəyyən edilir. Ehtiyatın həcminin mütləq ölçülərlə verilməsinin böyük əhəmiyyəti var çünki, bundan anbar təsərrüfatının səmərəli təşkili (anbar meydançalarının hesablanması ilə), xüsusilə maddi-texniki təchizatın planlaşdırılması işində istifadə olunur.

Maddi ehtiyatın mütləq ölçüsü, hər şeydən əvvəl, bu və ya digər material növünün gündəlik məsrəf norması ilə bilavasitə əlaqəlidir. Belə ki, materialın gündəlik məsrəf norması da istehsalın həcmindən, müəssisənin tipindən və s. bu kimi amillərdən asılıdır.

Ehtiyatların normativ həcminin müəyyən edilməsi, onların səviyyəsinə nəzarət elmi cəhətdən əsaslandırılmış normaların köməyi ilə maddi resurslara, anbar meydançalarına və avadanlıqlarına tələbatı həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin dövri sürətini hesablamaq kimi işlərdə istifadə olunur. Sadalanan işlərin hər biri üçün müxtəlif növ normalar tətbiq edilir. Onların arasında maddi resurslara tələbatın planlaşdırılması üçün istifadə olunan normalar operativ normalar və toplu plan normaları əsas yer tutur.

Operativ normalar əsasən konkret məhsul istehsalı və realizasiyası şəraitinə nəzarət olunması məqsədi ilə hazırlanır. Operativ normalar cari operativ-təqvim planlaşdırılması zamanı tətbiq olunur. Bu zaman istehsal və realizə olunan məhsulun hər bir növü ayrıca müəyyənləşdirilir.

İllik və perspektiv planların tərtibində həmçinin məhsulların mərkəzləşdirilmiş qaydada bölünməsinə toplu-plan normalarından istifadə edilir. Toplu-plan normaları ölkə təsərrüfatının maddi-texniki təchizat planının tərtibində qəbul edilmiş məhsul nomenklaturası qrupuna uyğun olaraq işlənib hazırlanır. Lakin iriləşdirilmiş hər bir maddi resurs qrupu onlarla yüzlərlə və hətta minlərlə tip ölçü materialını özündə cəmləşdirir. Bu tiplərin növlərin və ölçülərin hər biri yalnız fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri ilə deyil habelə təchizat və istehlak baxımından da fərqlidirlər.

Keçici ehtiyatlar normasını müəyyən etmək üçün iriləşdirilmiş materiallar nomenklaturası qrupunu hər bir tip-növ-ölçü material üzrə ehtiyatının yaradılması məqsədilə təfsilləşdirmək (öz tərkib hissələrinə ayrılmaq) vacibdir.

Materialdan istehsal ehtiyatı norması dedikdə, müəssisə və ya təşkilatlarda yaradılan istehsal prosesinin normal getməsinə təmin edən, maddi resursların minimum miqdarı anlaşılır.

Maddi ehtiyatların əsas hissəsinin yəni cari ehtiyatın dəyişkən (maksimum, minimum və orta həddə) olması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

Maddi resursların ehtiyat norması iriləşdirmə dərəcəsinə görə təfsilləşdirilmiş qrup və növ normaları olaraq 2 hissəyə ayrılır. Maddi-texniki təchizatın planlaşdırılması və fondların təfsilləşdirilməsi prosesində bu normalardan istifadə olunur.

Ölkə təsərrüfatının sahə quruluşundan asılı olaraq ehtiyat sex, zavod, sahə, nazirlik və ölkə normalarına bölünür.

Ərazi bölgüsünə görə normalar ilkin, rayon, vilayət (diyar), respublika və beynəlxalq normalara (standartlara uyğun) bölünür. Onlardan material balanslarının və bölgü planlarının işlənib hazırlanmasında istifadə edilir.

Fəaliyyət müddətinə görə ehtiyat normaları aylıq, rüblük, illik və.s növlərə ayrılır ki, onlar da müxtəlif növ (əhatə müddətinə görə) planların işlənilib hazırlanması ilə əlaqədardırlar.

Materialların təyinatından asılı olaraq ehtiyat normaları xammal, əsas materil, yarımfabrikat, yanacaq, tara, avadanlıq, alət ehtiyatı və s. növlərə bölünür. Bu normalardan da əsasən uçot işlərində və statistikada geniş istifadə edilir.

1.2 Ehtiyatların uçotunun “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li IAS standartta uyğunlaşdırılması

Ehtiyatların uçot qaydaları “*Ehtiyatlar*” adlı 2 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı ilə müəyyən olunur. Bu standartta müvafiq olaraq ehtiyatlara pərakəndə satıcı tərəfindən alınan və təkrar satış üçün nəzərdə tutulan əmtəələr, mallar, təkrar satış məqsədi ilə nəzərdə tutulmuş torpaq və yaxud digər mülkiyyət kimi təkrar satış üçün əldə edilmiş və saxlanan mallara aiddir. Ehtiyatlara, eləcə də müəssisə tərəfindən istehsal edilmiş hazır məhsullar və yaxud bitməmiş istehsal, və həmçinin istehsal prosesində istifadə olunmaq üçün saxlanılmış xammallar və materiallar aiddir. Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərə gəldikdə isə, hazırkı Standartın 19-cu maddəsinə uyğun olaraq, ehtiyatlara müəssisə tərəfindən hələ müvafiq gəlirin tanınmadığı xidmətlərin göstərilməsi üçün çəkilmiş məsrəflər daxildir.

Bu Standart tikinti müqavilələrindən, həmçinin onlarla birbaşa əlaqəli olan xidmət müqavilələrindən irəli gələn bitirilməyən işlər maliyyə alətləri, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılmasına aid olan bioloji aktivlər istisna olmaqla, digər ehtiyatlara tətbiq olunur.

Bu Standart ehtiyatlara çəkilən məsrəflərin mümkün xalis satış dəyərinə qədər azaldılması hallarını müəyyənləşdirir. Ehtiyatların uçotunda əsas məqsəd, onlara çəkilmiş xərclərin aktiv kimi tanınan və gələcək dövrdə onların satışına kimi aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyən olunmasıdır. Bu Standartda ehtiyatların ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün hesablama üsulları izah olunmuşdur.

“*Ehtiyatlar*” adlı 2 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasən *mal-material ehtiyatlarına* aşağıdakı aktivləri aid edə bilərik:

1. müəssisənin işinin normal gedişatında satış məqsədilə saxlanılan;
2. istehsal və ya xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf olunan xammal və materiallar formasında çıxış edən;
3. satış məqsədi ilə istehsal prosesində hazırlanmaqda olanlar.

Ehtiyatların ölçülməsi isə mövcud iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə qiymətləndirilməlidir: ilkin dəyər və yaxud mümkün olan xalis satış dəyəri.

Ehtiyatların ilkin dəyərində onların əldə olunması, istehsal və ya emalı, hazırkı vəziyyətə və yerləşdiyi əraziyə gətirilməsinə çəkilmiş digər xərclər daxil edilir.

Ehtiyatların alınmasının məsrəflərinə alış qiyməti, idxal rüsumu və digər vergilər (vergi orqanları tərəfindən idarəyə sonradan əvəzləşdirilmiş vergilər istisnadır), daşıma, boşaldılma və hazır məhsul və xammal-materialların, xidmətlərin əldə olunması ilə birbaşa əlaqəli olan digər məsrəflər aiddir. Ehtiyatların əldə olunmasına çəkilən məsrəflərin müəyyənləşdirilməsinə ticarət endirimləri, faizlərin qaytarılması və digər güzəştlər hesaba alınmır.

Emal məsrəflərinə məhsul vahidləri ilə birbaşa bağlı olan məsrəflər daxil edilir. Əlavə olaraq, hazır məhsulun əldə edilməsi üçün xammalın emalı müddəti yaranmış daimi və dəyişkən istehsalat qaimə xərclərinin daimi olaraq bölgüsü də emal xərclərinə aiddir. Daimi istehsal qaimə məsrəflərinə istehsalın həcminə aid olmayaraq, nisbətən dəyişməyən, istehsalda istifadə olunan binalar və avadanlıqların amortizasiyası və onlara aid xidmətin göstərilməsi və inzibati-idarəetmə istehsal məsrəfləri kimi dolayı istehsal məsrəfləri daxildir. Dəyişən istehsal qaimə məsrəflərinə istehsal həcmindən birbaşa və ya təqribən birbaşa asılı olan, dolayı material məsrəfləri və dolayı əmək haqqları kimi dolayı istehsal məsrəfləri daxildir.

İstehsal qaimə məsrəflərinin emal məsrəfləri üzrə bölüşdürülməsi müəssisənin normal iş şəraitində mövcud olan istehsal gücü əsasında həyata keçirilir. Normal istehsalda güc – planlı texniki qulluğun göstərilməsi sayəsində istehsal gücü üzrə itkilər nəzərə alınmaqla, normal fəaliyyət zamanı bir neçə dövr və ya iş mövsümü üzrə orta göstəricilər əsasında hesablanaraq qazanılması gözlənilən istehsal həcmidir. Müəssisənin faktiki istehsal dərəcəsi, onun normal istehsal gücünə təxminən bərabər olduğu halda istifadə edilir. Məhsulun hər bir vahidinə aid edilən daimi qaimə məsrəflərinin məbləği istehsal dərəcəsinin aşağı düşməsi və ya avadanlığın işsiz dayanması nəticəsində artmır. Bölüşdürülməmiş qaimə məsrəfləri yarandığı dövr üzrə

xərc kimi hesablanır. İstehsalın son dərəcədə yüksək olduğu dövrlərdə məhsulun hər bir vahidinə aid edilən daimi qaimə məsrəflərin məbləği azalır və bununla da ehtiyatlar öz ilkin dəyərindən artıq səviyyədə qiymətləndirilmir. Dəyişən istehsal qaimə məsrəfləri hər məhsul vahidinə istehsal obyektlərinin faktiki istismarı əsasında hesablanılır.

İstehsal prosesi nəticəsində bir neçə məhsul eyni vaxtda istehsal edilə bilər. Belə hal, əsasən malların birgə istehsalı zamanı və ya əsas məhsulun istehsalı əlavə məhsulun istehsalı ilə əlaqəli olduqda yaranır. Hər bir məhsulun emal məsrəflərini ayrıca müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, onlar məhsullar arasında rəqabət və ardıcıl surətdə bölüşdürülür. Bölüşdürmə, misal üçün hər məhsulun və ya istehsal prosesinin məhsulların eyniləşdirilə bilən mərhələsində ya da istehsalın yekunu mərhələsində nisbi satış dəyərinə əsasən aparıla bilər. İkinci dərəcəli məhsullar, maddi dəyər baxımından təbii cəhətdən əhəmiyyətli sayılmırlar. Bu kimi hallarda, onlar adətən mümkün xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirilir və bu məbləğ əsas məhsulun ilkin dəyərindən çıxılır. Nəticədə, əsas məhsulun balans dəyəri onun ilkin dəyərindən elə də əhəmiyyətli olmayan dərəcə ilə fərqlənir.

Xidmət göstərən müəssisənin ehtiyatlarının dəyərini əsasən onlara çəkilən məsrəflər əsasında ölçürlər. Bu məsrəflər xidmətin göstərilməsilə birbaşa bağlı olan məsrəflərdi ki, bura əmək haqqları və işçi heyətinə çəkilən digər məsrəflərdən, o cümlədən işə nəzarət edən rəhbər işçi heyətinə çəkilən və aid edilə bilən qaimə məsrəfləri daxildir. Satış və inzibati işçi heyətin əmək haqqları və onlara aid digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilmir, əksinə yarandığı dövr üçün xərci kimi tanınır. Xidmət sahəsinin müəssisələrində müəssisə tərəfindən göstərilən xidmətlərin adətən satış qiymətində əks olunan mənfəət marjası və aidiyyəti olmayan qaimə xərcləri ehtiyatların ilkin dəyərinə aid edilmir.

Sair məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə yalnız onların hazırkı vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi zamanı yəni, çatdırılma və quraşdırılma xərcləri yarandığı zaman daxil edilir. Məsələn, ehtiyatların ilkin dəyərinə qeyri-istehsal qaimə məsrəflərinin və

ya konkret müştərilər üçün məhsulların hazırlanması üzrə məsrəflərin daxil edilməsi məqsədə uyğun ola bilər.

Müəssisə ehtiyatlarını ödənişini sonradan ödəmək şərti ilə əldə edə bilər. Müqavilə faktiki olaraq maliyyə elementini daxil etdikdə, bu element, məsələn normal kredit şərtlərinə əsaslanan alış qiyməti ilə ödənilmiş məbləğ arasındakı fərq, maliyyələşdirmə dövrü ərzində faiz xərci kimi tanınır.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin ölçülməsində daha dürüst nəticəyə nail olmaq üçün tətbiq edilməsi məqsədə uyğun sayılan bir neçə metod vardır ki, bunlara normativ məsrəflər metodu və ya pərakəndə satış qiyməti metodu aid edilə bilər. Normativ məsrəflər metodu xammalın, materialların, sərf edilən əməyin, səmərəliliyin və istehsal gücünün istifadəsinin normativ dərəcələrini nəzərə alaraq ehtiyatların ilkin dəyərinin ölçülməsini təmin edir. Onlar mütəmadi olaraq təhlil edilir və lazım gəldikdə, cari şərtlər nəzərə alınmaqla yenidən qiymətləndirilir.

Pərakəndə ticarətdə eyni marjalı çox saylı və tez-tez dəyişən mallardan ibarət olan ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün hər hansı digər metoddan istifadə edilməsi məqsədə uyğun olmadığı halda pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə edilməsi daha məqsədə uyğun hesab edilir.

Ehtiyatların ilkin dəyəri satış qiymətinin müvafiq faiz dərəcəsilə ifadə olunan ümumi marja dəyərinə azaldılması vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. Tətbiq olunan faiz dərəcəsi ilkin satış qiymətindən aşağı qiymətləndirilmiş ehtiyatların təsirini də özündə əks etdirir. Adətən, pərakəndə ticarətin hər bir bölməsi üçün orta faiz dərəcəsi tətbiq edilir.

Ehtiyatların ilkin dəyəri bu ehtiyatlar korlandıqda, tam və ya qismən köhnəldikdə və ya onların satış dəyəri azaldığı zaman əvəzləşdirilməyə bilər. Həmçinin, ehtiyatların tamamlanması üzrə ehtimal edilən məsrəflər və ya satışın həyata keçirilməsi üzrə ehtimal edilən məsrəflər artdıqda, ehtiyatların ilkin dəyəri əvəzləşdirilməyə bilər. Ehtiyatların dəyərinin öz ilkin dəyərindən mümkün xalis satış dəyərindək silinməsi təcrübəsi aktivlərin satışından və ya istifadəsindən əldə edilməsi gözlənilən məbləğdən artıq dəyərlə qiymətləndirilməməsi fikrini əks etdirir.

Adətən, ehtiyatlar mümkün xalis satış dəyərində maddə maddə silinir. Bəzi hallarda isə bir-biri ilə bağlı və ya oxşar olan obyektləri birləşdirmək məqsədə uyğun sayılır. Belə vəziyyət eyni çeşidli və təyinatlı, bir coğrafi ərazidə istehsal edilmiş və satılan, eyni cür istifadə edilən və təcrübədə eyni çeşidli mallardan ayrı qiymətləndirilməsi mümkün olmayan ehtiyatların maddələri ilə baş verir. Ehtiyatların təsnifatına əsasən (məsələn, hazır məhsulun və ya konkret sahəyə və ya coğrafi segmentə aid bütün malların) onların silinməsi məqsədə uyğun hesab edilmir. Xidmət göstərən müəssisələr məsrəflərini fərqli satış qiymətləri təyin ediləcək konkret xidmətlərə görə bölürlər. Beləliklə də, hər bir belə xidmət növü ayrı ayrı maddə kimi nəzərə alınmalıdır.

Hazırkı Standartın 23-cü maddəsində qeyd olunanlara aid edilməyən ehtiyatların ilkin dəyəri “ilk mədaxil – ilk məxaric” (FIFO) və yaxud orta çəkili dəyər düsturu ilə hesablanmalıdır. Müəssisə, ehtiyatların ilkin dəyərinin hesablanmasında tətbiq etdiyi eyni düsturu xüsusiyyəti və istifadə edilməsi baxımından eyni olan bütün ehtiyatlara tətbiq etməlidir. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik və müəssisənin müxtəlif cür istifadə olunan ehtiyatların ilkin dəyərini hesablamaq məqsədilə müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər.

Məsələn, biznesin hər hansı sahəsində istifadə olunan ehtiyatlar müəssisə tərəfindən digər sahələrdə istifadə olunan ehtiyatlardan fərqli formada istismar oluna bilər. Lakin, ehtiyatların müxtəlif coğrafi məkanlarda yerləşməsi faktı (və yaxud müvafiq vergiqoyulmasında olan fərq), öz-özlüyündə, ilkin dəyərin hesablanması üçün müxtəlif metodların tətbiq edilməsinə kifayət etmir.

FIFO metodunda, hesabat dövrünün əvvəlində əldə olunan ehtiyat vahidlərinin və hesabat dövrünün sonunda ehtiyat vahidlərinin müvafiq olaraq, satılması və istehsal edilməsi və ya əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Orta çəkili dəyər düsturu istifadə edilərkən hər bir vahidin dəyəri hesabat dövrünün əvvəlinə olan analoji vahidlərin orta dəyəri və hesabat dövrü ərzində alınan və yaxud istehsal edilən analoji vahidlərin dəyəri əsasında müəyyən edilir. Müəssisənin iş şəraitindən asılı olaraq, orta rəqəm vaxtaşırı və ya hər növbəti tədarük alındıqda hesablanmalıdır.

Mümkün xalis satış dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmənin aparıldığı tarixdə satılması ehtimal olunan ehtiyatların dəyərinə aid mövcud olan dəlillərdən daha etibarlısına istinad olunur. Bu hesablamalar hesabat dövrü qurtardıqdan sonra baş verən hadisələrlə birbaşa əlaqəli olan, onların hesabat dövrünün sonunda mövcud olan şərtlərini təsdiq edən dərəcədə, qiymətin və ya ilkin dəyərin dəyişməsinə nəzərə alınır.

Xalis satış dəyərinin hesablanması zamanı mövcud ehtiyatların təyinatı da nəzərə alınır. Məsələn, təsbit edilən qiymətlərlə malların satışı və xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi üzrə nəzərdə tutulan ehtiyatların bu və ya başqa miqdarının xalis satış dəyəri bu müqavilələrdə göstərilən qiymətə əsaslanır. Belə müqavilələrdə satışın həcmi mövcud ehtiyatların həcmindən azdırsa, ehtiyatların qalan hissəsinin mümkün xalis satış dəyəri satış qiymətlərinin ümumi səviyyəsinə əsaslanır. Ehtiyatların qalıqdan artıq həcmdə malların təsbit edilən qiymətlə satılması üçün müqavilələrin və yaxud malların müəyyənləşdirilmiş qiymətlə alınmasına görə müqavilələrin mövcudluğuna müvafiq olaraq, qiymətləndirilən və ya şərti öhdəliklər yarana bilər. Bu öhdəliklər "*Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər*" adlı 37 №-li MUBS-a uyğun olaraq qeydə alınirlar.

İstehsal üçün nəzərdə tutulan ehtiyatların xammal və digər materialları, onların təşkil olunacağı hazır məhsulun ilkin dəyərinə, və ya ondan artıq qiymətə satılması ehtimal olunduqda, ilkin dəyərindən aşağı heç bir dəyərə qədər silinmir. Lakin, xammalın qiymətinin azalması hazır məhsulun ilkin dəyərinin mümkün xalis satış dəyərindən artıq olduqda, xammal mümkün xalis satış dəyərindək silinir. Bu halda, xammal və materialların əvəz olunması üzrə məsrəflər onların mümkün xalis satış dəyərinin mövcud ölçülərindən ən doğru hesab oluna bilər.

Mümkün xalis satış dəyərinin hər növbəti hesabat dövründə yenidən qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Əvvəlki dövrlərdə ehtiyatların ilkin dəyərindən aşağı olan hər hansı dəyərə qədər silinməsi hallarını yaradan səbəblər artıq mövcud deyilsə və yaxud iqtisadi vəziyyətin dəyişilməsi səbəbindən mümkün xalis satış dəyərinin

artması üzrə açıq-aydın dəlil mövcuddursa, silinən məbləğ ehtiyatların yeni balans dəyərini ilkin dəyərdən və yenidən qiymətləndirilən mümkün xalis satış dəyərindən daha az olan dəyərə uyğunlaşdırmaqla qaytarılır. Bu hal, satış qiymətinin azalması səbəbilə mümkün xalis satış dəyəri ilə ehtiyatlar maddəsində uçota alınan ehtiyatların növbəti hesabat dövründə hələ də satılmaması və onun satış qiymətinin artması nəticəsində baş verir.

Müxtəlif təsnifat qruplarda saxlanan ehtiyatların balans dəyəri barədə informasiya və bu aktivlərdə baş vermiş dəyişikliklər maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün faydalıdır. Adətən, ehtiyatlar mallar, xammal, əmtəələr, materiallar, bitməmiş istehsal və hazır məhsullar təsnifləşdirilir. Xidmətləri göstərən müəssisənin ehtiyatları sadəcə olaraq bitməmiş istehsal kimi təsnifləşdirilə bilər.

Ehtiyatlar satıldıqda, həmin ehtiyatların balans dəyəri onların satışı ilə bağlı müvafiq gəlir tanındığı dövrdə xərc kimi tanınır. Ehtiyatların balans dəyərini mümkün xalis satış dəyərində hər hansı azalma məbləği və ehtiyatlar üzrə bütün itkilər bu azalmanın və ya itkinin baş verdiyi dövr ərzində xərc kimi tanınmalıdır. Mümkün xalis satış dəyərini artması ilə əlaqədar olaraq, ehtiyatların hər hansı silinmiş dəyərini hər hansı bərpa məbləği ehtiyatların məbləğinin bərpası dövrü ərzində xərc kimi tanınmış miqdarın azalması kimi tanınır.

Məsələn, müəssisənin daxili imkanları hesabına inşa edilən torpaq, tikili və avadanlıqlar komponenti qismində istifadə edilən bir çox ehtiyatlar digər aktivlərin hesabına aid edilir. Bu üsulla digər aktivlərə aid edilmiş ehtiyatlar bu aktivin istismarı müddəti ərzində xərc kimi tanınmalıdır.

Ehtiyatların məbləği, hesabat dövrü ərzində adətən satışın maya dəyəri kimi adlanan, xərc kimi tanınmış məbləği hazırda satılan ehtiyatların ilkin dəyərini ölçülməsinə əvvəllər daxil edilən məsrəflərdən, həmçinin ehtiyatların istehsalında yaranmış məsrəflərin normadan artıq məbləğlərindən və bölüşdürülməmiş qaimə istehsalat xərclərindən ibarətdir. Müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə müvafiq

olaraq, məhsulun satışı üzrə xərclər kimi digər xərclərin də nəzərə alınması tələb edilə bilər.

Hesabat dövrü ərzində bəzi müəssisələr ehtiyatların xərc kimi tanınmış məsrəfləri əvəzinə digər məbləğlərin açıqlanmasına gətirib çıxaran mənfəət və zərər haqqında hesabatın başqa formasından istifadə edirlər. Bu formata uyğun, müəssisə xərclərin xüsusiyyətlərinə əsasən yaradılan təsnifatdan istifadə edərək xərclərin təhlili təqdim edilir. Belə halda, müəssisə xammal, material və əmək haqqlarına aid məsrəflərin və digər məsrəflərin xərc kimi tanınan məbləğlərini hesabat dövrü ərzində ehtiyatlarda xalis dəyişmənin məbləği ilə birlikdə açıqlayır.

1.3 İstehsal ehtiyatları, onların qiymətləndirilməsi və uçotunun metodoloji əsasları

Azərbaycan respublikasının uçot praktikasında müəssisələrdə material-istehsalat ehtiyatları haqqında informasiyaların uçotda formalaşdırılmasının metodoloji əsası uçotu mühasibat uçotu haqda Qanunla və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunun metodikası, onların qiymətləndirilməsi qaydası, hesabatda onların əks olunması müəssisənin uçot siyasətində təzahür olunur. Ehtiyatların uçotunda əsas məsələ, onlara çəkilmiş məsrəflərin aktiv kimi tanınmalı olan və gələcək dövrdə onların satışına kimi aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Material-istehsal ehtiyatları müəssisələrin dövriyyə aktivlərinin, digər sözlə əmlakın bir hissəsi olaraq aşağıdakı məqsədlərə görə istifadə edilir:

- a) məhsul istehsalında, xidmətlərin göstərilməsində, işlərin yerinə yetirilməsində;
- b) istisna olaraq satış üçün;
- c) müəssisələrin idarəetməsində ehtiyaclar səbəbi ilə;
- d) azqiymətli və tezköhnələn əşyalar kimi;
- e) emal prosesi başa çatan hazır məhsullar qismində;
- f) digər hüquqi və fiziki şəxslərdən mallar formasında əldə edilən və əlavə emala verilmədən satışa görə nəzərdə tutulan və digər səbəblər.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinə aid edilir:

- material-istehsalat ehtiyatları (xammal, yanacaq, material, hazır məhsul, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, mallar və s);
- pul vəsaitləri (bank, kassada); debitor borcları və s.

Bu mövzuya müvafiq olaraq əmək əşyaları xammal və əsas materiallar, ehtiyat hissələri, yanacaq, tara, azqiymətli əşyalar və s. hissələrə bölünür.

Əsas materiallar və xammal məhsulların maddi əsasını təşkil edir. Bu vaxt xammal dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsulları (pambıq, dən və s.) və sənaye emal məhsulları (kömür, filiz və s.) materiallar dedikdə, isə parça, metal, şəkər və s. başa düşülür. Xammal və əsas materiallardan köməkçi materiallara təsir edilməsi və məhsullara müəyyən istehlak xüsusiyyətləri (məs., kobasa istehsalı üçün istiot və avtomobillər üçün lak və boyalar və s.) verilməsi üçün istifadə edilir.

Ehtiyatlara əsas və köməkçi ehtiyatlara ayrılması şərti xarakter daşıyır və istehsalın texniki xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məsələn, kraxmal toxuculuq sahəsində köməkçi, yeyinti sənayesində əsas materiallar qrupuna aid edilir. Satın alınmış yarımfabrikatlar desək, emalın ilkin mərhələsini keçmiş, lakin hazır məhsullar qrupuna aid olunmayan materiallar başa düşülməlidir. İstehsal prosesində əsas materiallar hesab edilir. Qaytarılmalı tullantılar dedikdə, xammalların və materialların emalında, lakin istehlak xüsusiyyətlərinin qismən saxlanıldığı hissələr (kəsik bortular, metal qırıntıları, optika və s.) anlaşılır. Tara və tara materalları, yanacaq, ehtiyat hissələri köməkçi materiallardır və müəyyən tələb üzündən ayrı qruplar formasında qeydə alınır. Yanacaq texnoloji (texnoloji məqsədlərlə, mühərrik və təsərrüfat (yandırma) qruplarına ayrılır. Tara – material və məhsulların qablaşdırılmasını, yüklənməsini və mühafizəsi məqsədi ilə nəzərdə tutulmuşdur (məs., qutular, kisələr, və s.). Ehtiyat hissələrinə maşın və avadanlıqların köhnəlmiş hissə və detallarının təmir edilməsi və dəyişdirməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Materialların ayrıca qrupunu azqiymətli əşyalar meydana gətirir. Bu qrupa xidmət limitində maşın, alətlər, avadanlıqlar, habelə xüsusi alətlər və ləvazimatlar, müvəqqəti tikililər, xüsusi geyimlər və ayaqqabı və s. daxildir. Satış və yenidən satılma üçün nəzərdə tutulan malların və hazır məhsulların ehtiyatları müstəqil olaraq qeydə alınır. Eyni anda, material-istehsalat ehtiyatlarının tərkibinə aşağıdakılar aid olunur: məhsul istehsalında istifadə olunan bitməmiş istehsal və əmlak.

Müəssisənin aktiv və passivlərində Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi yeni qaydalar ilə təsnifləşdirilməsini əlaqələndirir. Üçüncü təsnifat mərhələsində Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi zamanı müəssisənin

aktivləri və passivləri daha dəqiq xüsusiyyətlər üzrə geniş formada əks etdirilir. Məsələn “ehtiyatlar” adlı təsnifat maddəsi material ehtiyatları, hazır məhsul, istehsal məsrəfləri, mallar və digər bu qisim üçüncü təsnifat maddələrinə ayrılır

Yeni hesablar planı aşağıda qeyd olunan təsnifat üzərində qurulmuşdur. Ehtiyatlar həmin təsnifatda aşağıdakı mühasibat hesablarında uçota alınır:

201. Material ehtiyatları

202. İstehsal məsrəfləri

203. Tikinti müqavilələrinə dair bitməmiş tikinti işləri

204. Hazır məhsullar

205. Mallar

206. Satılmaq məqsədilə saxlanılmış digər aktivlər

207. Digər ehtiyatlar

208. Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər

Ehtiyatların uçotu zamanı istifadə olunan mühasibat yazılışlarını nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1. Ehtiyatların uçotunun ikili mühasibat yazılışları

Əməliyyat	DT	KT
Materiallar malsatandan alındıqda,	201	531
Materialın dəyəri hesablaşma hesabından ödənilərkən,	531	223
ƏDV əks etdirilir,	241	533
ƏDV hesablaşma hesabından ödənilir,	531	223
Ödənilən ƏDV əvəzləşdirilir,	521	241
Materiallar təhtəlhesab şəxsdən alınan zaman,	201	241
Mallar satılırsa,	701	205
Materiallar istehsala silinir,	202	201
Satışın maya dəyəri silinir,	601	701
Satışdan ƏDV büdcəyə hesablanır,	601	521
Satılmış mallara görə alıcının borcu əks etdirildikdə,	211	601
Satışdan mənfəət,	601	801

Hazır məhsulun anbara mədaxili	204	202
Əsas istehsalat işçilərinə əmək haqqı hesablandıqda.	202	533

Cədvəl 1-in ardı

Mühasibat uçotunun normativ tənzimlənməsinin sistemində material-istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi əsas yer tutur.

Ehtiyatların düzgün qiymətləndirilməsi müəssisənin maliyyə nəticələrinin ədalətli təqdimatı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı buraxılan səhvlər həm Mənfəət və zərər haqqında hesabatla, həm də Mühasibat balansının yekun göstəricilərinə təsir edir. Yaranma səbəblərinə müvafiq olaraq, ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı buraxılan kiçik səhv maliyyə hesabatlarında müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Məsələn, “Viva” şirkəti hesabat dövrünün sonuna ehtiyatlarını 10100 manat məbləğində qiymətləndirmişdir. “Viva” şirkətinin maliyyə hesabatlarından çıxarışlar aşağıdakı kimi ola bilər:

MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR HAQQINDA HESABAT

Satış	50000
Satışın maya dəyəri:	
Hesabat dövrünün əvvəlinə olan ehtiyatlar	6000
Alışlar	<u>25000</u>
	31000
Hesabat dövrünün sonuna olan ehtiyatlar	<u>(10100)</u>
	<u>(21000)</u>

Ümumi mənfəət	<u>30000</u>
Sair xərclər	<u>(20000)</u>
Mənfəət	<u>10100</u>

MÜHASİBAT BALANSI

Uzunmüddətli aktivlər		5000
Qısamüddətli aktivlər:		
	Ehtiyatlar	10100
	Debitor borcları	4000
	Pul vəsaitləri	<u>7000</u>
		21100
Qısamüddətli öhdəliklər	<u>(3000)</u>	
		<u>18100</u>
		<u>23000</u>
Kapital		13000
Bölüşdürülməmiş mənfəət		<u>10100</u>
		<u>23100</u>

Hesabat dövrünün sonunda ehtiyatların 7000 manat məbləğində qiymətləndirildiyini fərz edərsək, “Viva” şirkətinin maliyyə hesabatları aşağıdakı kimi ola bilər:

MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR HAQQINDA HESABAT

Satış	50000	
Satışın maya dəyəri:		
Hesabat dövrünün əvvəlinə olan ehtiyatlar	6500	
Alışlar	<u>25000</u>	
	31500	
Hesabat dövrünün sonuna ehtiyatlar	<u>(7000)</u>	
	<u>(24500)</u>	
Ümumi mənfəət	26000	
Sair xərclər	<u>(19000)</u>	
Mənfəət	<u>7000</u>	

MÜHASİBAT BALANSI

Uzunmüddətli aktivlər		5000
Qısamüddətli aktivlər:		
Ehtiyatlar	7000	
Debitor borcları	3000	
Pul vəsaitləri	<u>7000</u>	
	17000	
Qısamüddətli öhdəliklər	<u>(3000)</u>	
		<u>14000</u>

	<u>20000</u>
Kapital	13000
Bölüşdürülməmiş mənfəət	<u>7000</u>
	<u>20000</u>

Ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı buraxılan səhv nəticəsində mənfəət 43%, xalis aktivlər isə 15% artırmışdır.

Bir sıra hallarda ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı praktikada bir sıra problemlər meydana çıxır. Hər bir maddənin dəyəri müəyyən olunaraq onun mümkün satış dəyəri ilə müqayisə olunmalıdır və satışda bu dəyərlə uyğunlaşdırılmalıdır. Çox zaman ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı onların dəyərinin təyin edilməsi çətin olur, əsasən də ehtiyatlar bitməmiş istehsal və ya hazır məhsul formasındadırsa. Bu zaman, “ilkin dəyər”-ə birbaşa (nümunə olaraq, istifadə edilən xammalın dəyəri) və dolay məsrəflər daxil olacaq.

Nəticə olaraq, olaraq istehsal ehtiyatlarının uçotunun qarşısında aşağıda qeyd olunan vəzifələr dayanır:

1. Materialların tədarükü, daxil olması və buraxılması ilə əlaqəli sənədlərin dəqiq və vaxtında rəsmiyyətə salınması və bununla yanaşı xərclərin düzgünlüyünə nəzarət etmək;
2. İstehsal ehtiyatlarının saxlanmasına və hərəkətinə nəzarət etmək;
3. İstehsal ehtiyatları üzrə müəyyən olunmuş normaların düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
4. Əmtəə-material dəyərlərinin istehsalda əsaslandırılmış normalar üzrə sərf olunmasına nəzarət etmək;
5. Texniki tullantıların, itkilər və onlardan istifadə olunmasına nəzarət etmək;

II Fəsil. İnflyasiya şəraitində ehtiyatların uçotunun təşkili qaydaları və qiymətləndirmə metodları

2.1 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların inventarizasiyası, yenidən qiymətləndirilməsi və uçotunun aparılması yolları

İstehsal ehtiyatlarının saxlanması təmin olunması üçün hər il 1 dəfədən az olmayaraq onların inventarlaşdırılması aparılır. Bundan əlavə istehsal ehtiyatlarının hərəkəti və saxlanması daim nəzarətdə olmasının təminatı üçün dövrü olaraq materialların seçmə qaydasında inventarizasiyası keçirilə bilər. İnteraktivasiyanın keçirilməsinin əsas məqsədi müəssisədə qalıqda olan faktiki əmlak və öhdəliklərin olması və onların mühasibat uçotunda tam, düzgün əks etdirilməsinin müəyyənəşdirilməsidir.

Uçotda olmayan və inventarizasiya vaxtı aşkar olunan və yaxud mühasibat uçotu registrlərində xarakteristika barədə doğru məlumatlar göstərilməyən ehtiyatlar, komissiya tərəfindən onların göstəriciləri düzgün əks olunmaqla, uçot qeydiyyat kitablarına daxil olunmalıdır.

İnteraktivasiya zamanı aşkar edilən və uçotda olmayan ehtiyatlar bazar qiymətlərinə müvafiq qiymətləndirilir və onların mühasibat uçotu subyekt balansına keçirilməsi üçün müvafiq akt ilə rəsmiləşdirilir.

Ehtiyatların (material ehtiyatları, hazır məhsul, mallar, satış məqsədi ilə saxlanılmış digər aktivlər və digər ehtiyatların) inventarizasiyası vaxtı aşağıdakıları müəyyənəşdirmək tələb olunur:

Bir maddi-məsul şəxsin öhdəçiliyində olan ayrı-ayrı qapalı otaqlarda saxlanılan ehtiyatların inventarlaşması ardıcıl şəkildə onların saxlanıldığı yerlərə görə aparılır. Ehtiyatların saxlandığı otaqda yoxlama bitdikdən sonra həmin otağa giriş qadağan olunur, otağın qapısı qıfıllanır, plombla, surquçla, imzalı kağız ilə mühafizə olunması möhkəmləndirilir (surquç ilə möhürlənir) və komissiya işini davamı üçün digər otağa keçir;

Maddi-məsul şəxslərin iştirakı ilə komissiya ehtiyatların qalıqlarını məcburi qaydada saymaq, çəkmə və ölçmək ilə yoxlayır. Bu şəxslərin şifahi sözüə əsasən və ya ehtiyatların mövcud qalıqlarını yoxlamadan hər hansı informasiyanın siyahıya daxilinə yol verilmir;

İnventarizasiya aparıldığı zaman daxil olmuş ehtiyatlar maddi-məsul şəxsın və inventarlaşma komissiyası üzvlərinin iştirakı ilə qəbul edilir və inventarizasiyadan sonra olan hesabata daxil olunur;

İnventarizasiya siyahısında bu formada ehtiyatlar «İnventarizasiya zamanı daxil olan ehtiyatlar» adı ilə ayrı göstərilir. Bu siyahıda daxil olmanın tarixi, mal göndərənın adı, ehtiyatların adı, miqdarı, qiyməti və məbləği, mədaxil sənədinin tarix və nömrəsi göstərilir. Bununla yanaşı inventarizasiya komissiyasının sədrinin (və ya onun tapşırığı əsasında hər hansı komissiya üzvünün) imzası ilə mədaxil sənədində siyahıda tarix göstərilməklə «inventarizasiyadan sonra» sözü qeyd edilir;

Müəssisə və təşkilatlarda inventarizasiyanın uzun müddətli davam etməsi dövründə, istifadə üçün tələb edilən ehtiyatlar, qanunvericiliyə müvafiq olaraq rəsmiləşdirilir və anbarda maddi-məsul şəxslər üçün inventarlaşma komissiyasının iştirakı ilə buraxılır və inventarlaşmadan sonra olan hesabata daxil edilir;

Bu növ ehtiyatlar inventarlaşma siyahısı üzrə «İnventarizasiya zamanı buraxılan ehtiyatlar » adı ilə ayrı olaraq göstərilir. Bu siyahılar analoji formada inventarizasiya vaxtı daxil olmuş ehtiyatlar üzrə də həmçinin tərtib olunur. İnteraktivasiya komissiyasının sədri və ya onun tapşırığına müvafiq olaraq komissiya üzvünün birinin imzası ilə məxaric sənədlərində qeydiyyat aparılır;

Yüklənmiş, yolda olan, lakin alıcılar tərəfindən vaxtında ödənməyən, digər təşkilatların anbarda saxlanılmış ehtiyatların inventarlaşması, onların mühasibat uçotunda müvafiq hesablardakı uçot məlumatları məbləğlərinin düzgünlüyünün yoxlanması ilə həyata keçirilir;

Maddi-məsul şəxslərin inventarizasiya zamanı öhdəsində olmayan (yüklənmiş mallar, yolda olan və sair) uçot registrlərində ehtiyatların məbləği yalnız təsdiq edilən sənədlər ilə göstərməlidir:

- yolda olanlara görə — malgöndərən şəxslərin hesablaşma sənədləri üzrə və ya digər əvəzedici sənədlər ilə;
- yüklənən mallar üzrə — alıcıların təqdim etdiyi sənədlərin surətləri ilə (ödəmə tapşırığı, veksəl və s);

- ödəmə vaxtı keçən sənədlərə görə — bank idarələrinin təsdiqində olan öhdəliklər üzrə;

- kənar müəssisələrin anbarında saxlanılmış qiymətlilərə dair— inventarlaşmanın aparıldığı tarixə yaxın olan vaxtlarda tərtib edilən saxlanmanın izahatnaməsi ilə;

İnventarizasiya aparılmadan qabaq hesabların başqa qarşılıqlı hesablarla üzləşməsi yoxlanmalıdır. Məsələn, digər hesablarda əks olunmalı ödənilən məbləğin ehtiyatlar hesabının müvafiq subhesablarında uçota alınıb-alınmaması müəyyənləşdirilməlidir;

Alıcıların vaxtında ödənilməyib yolda qalan, yüklənən və başqa təkilatların anbarlarında saxlanılmış mal-material qiymətliləri üzrə ayrı bir siyahılar tərtib edilir;

Yolda olan ehtiyatlar üzrə siyahıda hər bir sətirdə aşağıdakılar ayrı olaraq yazılır: ad, miqdar və dəyəri, yüklənmənin tarixi, habelə mühasibat uçotunun hesablarında bu aktivlərin uçota alınmasına əsas vermiş müvafiq sənədlərin (uçot registrlərinin, ilkin uçot sənədlərinin) ad, tarix və nömrələri;

Yüklənən və alıcılar tərəfindən dəyəri vaxtında ödənilməyən ehtiyatların siyahısında hər bir yüklənən mallara görə alıcıların adı, ehtiyatların ad, məbləğ, yüklənməsi tarixi, çıxarış və hesablaşma sənədinin tarixi qeyd olunur;

Digər müəssisə və təşkilatların anbarında saxlanılmış mal-material qiymətlilərinin siyahısı onların məsuliyyətli mühafizəyə verilməsinə dair təsdiqedicilər sənədlər üzrə tərtib olunur. Bu siyahıda ehtiyatların adı, miqdarı, növü, dəyəri (uçot məlumatları üzrə), həmçinin yüklərin mühafizəyə qəbul olunma tarixi, mühafizə yeri, sənədlərin nömrəsi və tarixi göstərilir.

Təkrar emala görə başqa müəssisəyə verilən mal-material qiymətlilərinin siyahısında təkrar emalın həyata keçirilməsini təmin edən müəssisənin adı, qiymətlilərinin adı, kəmiyyəti, uçot məlumatlarının faktiki dəyəri, ehtiyatların təkrar emala verilməsi tarixi, sənədin nömrəsi və tarixi göstərilir.

Yuyulma və təmirə göndərilən yeməkdən və yataq ləvazimatları, xüsusi geyimlər və digər yumşaq inventarlar inventarizasiya siyahısında göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsi üzrə mövcud olan sənədlərin əsasında qeydə alınır.

Məsrəflərin inventarizasiya prosesi zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirilir:

Azərbaycan Respublikasının mövcud normativ-hüquqi aktlarına müvafiq olaraq müxtəlif sahələrin istehsal xarakterinə uyğun məsrəflərin tərkibinə və məhsulun (iş, xidmətlərin) maya dəyərinə aid olunmaqla işçilərin ümumi məzuniyyətlərinin ödənməsi, əsas vəsaitlərin təmir xərcləri, mükafatların verilməsi, sənayenin mövsüm sahələrində hazırlıq işlərinə dair istehsal məsrəfləri, kirayə edilən əşyaların təmirinə dair qarşıdakı xərclər və digər məqsədlərə görə yaradılan ehtiyatlar əsaslılığı və düzgünlüyü yoxlanılır;

Müəssisədə müəyyən edilən normalara müvafiq olaraq buraxılan məhsulların faktiki maya dəyərinə aid edilən, sənayenin mövsümi spesifikasiyası ilə istehsalı ilə əlaqəli istehsal və idarə xərcləri məbləğinin faktiki məsrəflərdən artıqlığı hallarında əmələ gələn fərq qarşıdakı məsrəflər yaradılan ehtiyatlara aid olunur. İntentarizasiyanı aparan komissiya hesabatların əsaslılığını yoxlayır və lazımi hallarında xərc normalarının düzəlişləri barədə təkliflər verir;

Mallar yüklənməsi ilə (yerinə yetirilmiş işlər və göstərilən xidmətlər) və hesablaşmanın sənədləri alıcılara (sifarişçilərə) təqdim olunduqca məhsul (işlər, xidmətlər) satışından daxilolmaların hesablaşmanın metodunu tətbiq edən müəssisə və təşkilatlarda şübhəli borclar üzrə yaradılmış ehtiyatların inventarizasiyası vaxtı müqavilələr ilə müəyyən edilən, lakin müvafiq zəmanətlərlə təmin edilməyərək vaxtında ödənilməyən məbləğlər yoxlanışdan keçir;

İntentarizasiyanı aparan komissiya müəyyən olunan qaydada hesabat ilinin axırına yaradılan ehtiyatların ehtimal edilən bu və ya başqa xərclərin və itkilərin örtülməsinə yönəldilmiş hesabat sənədlərinin düzgün tərtibatını və əsaslılığını yoxlayır;

- istehsalda olan artıq məhsulların (hissə, qovşaq, aqreqat və sair) və hazırlanması (yığılaraq) qurtarmamış informasiyaların faktiki mövcud olması;

faktiki komplektləşdirilməsi başa çatmamış istehsalın (artıq məhsulun) mövcudluğunu;

- ləğv olunan sifarişlər, habelə icrası dayandırılan sifarişlərə dair başa çatdırılmamış istehsalın qalığını;

İstehsalın xüsusiyyətindən və spesifikasiyasından asılı olaraq inventarizasiyanın başlanmasından qabaq sexlərə lazım olmayan alınmış hissələr və yarımfabrikatlar, materiallar, həmçinin hal-hazırda olan mərhələdə hazırlanıb qurtarmış bütün hissələr, qovşaqlar, aqreqlər və s. anbara təhvil verilir;

Başa çatmayan istehsalın artıq məhsullarının yoxlanması faktiki olaraq sayılmaq, ölçülmək və çəkilmək üsulu ilə həyata keçirilir;

Hər bir ayrı-ayrı struktur bölmələr (sahə,sex) işlərin tam başa çatmasından sonra üzrə — məhsulların adları, hazırlanması mərhələsini və ya dərəcəsini, miqdar və yaxud həcmi; tikinti və quraşdırma işləri üzrə — işlərin həcmi; başa çatmamış obyektlər üzrə — buraxılış kompleksini, növbəliyini, işlərin növlərini göstərərək siyahılar tərtib olunur.

Təkrar emal üçün verilməmiş istehsalatda olan xammal, materialların və alınmış yarımfabrikatların başa çatmayan istehsal siyahısına daxil edilmir, onların inventarlaşma prosesi ayrıca aparılır.

Zay hissələr (məhsul) başa çatdırılmamış istehsalın siyahısına daxil olunmur və onlara görə ayrıca siyahı tərtib edilir.

Uyğun sənayenin sahələrində eynicinsli olmayan kütlə və yaxud qarışıqların inventarizasiya olunması həmin sahələr üzrə qəbul olunan uçot siyasətinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Baş (yuxarıdakı) idarəetmə orqanı olan təşkilatlarda bu tip spesifik xüsusiyyətə malik olan əmlakın inventarizasiya edilməsi həmin baş (yuxarıdakı) idarəetmə orqanının mövcud normativ sənədlərinə (təlimatlarına, qaydalarına və s.) müvafiq həyata keçirilir.

Başa çatmayan əsaslı tikintinin siyahısında obyektin adı, bu obyektə əsasən yerinə yetirilən işlərin həcmi, avadanlıqlar, konstruktiv elementlər hər iş növü ayrı göstərilir və bu zaman aşağıdakıların yoxlanması lazımdır:

- başa çatmayan əsaslı tikintilərin tərkibində quraşdırılmağa verilən, ancaq quraşdırılmamış avadanlığın mövcud olub-olmamasını;

- konservasiya olunan və tikilməsi müvəqqəti olaraq dayandırılan obyektin vəziyyətini;

- Bu obyektlərin konservasiyası üçün əsas amillərin və səbəblərin qismən də olsa aşkar edilməsi;

Tikintisi qurtaran tam və yaxud qismən istismara verilən obyektlərin istismarı və qəbulu üzrə lazım olan rəsmi sənədlər tərtib edilmədiyi halda ayrıca siyahı tərtib edilir. Tikintisi qurtaran, lakin bu və ya başqa səbəblərdən istismara verilməyən obyektlərə də ayrıca siyahı tərtib olunur. Siyahılarda obyektlərin istismara verilməməsinin səbəbləri izah olunur və s.

Tikinti dayandırılan obyektlərə, eləcə də, tikintisi həyata keçirilməmiş layihə-axtarışın işləri üzrə siyahının tərtibatında tikintisinin dayandırılması səbəblərinin göstərilməsilə tikintinin yerinə yetirilmiş işlərin xarakteri və dəyəri haqqında informasiyalar verilməlidir. Bu səbəblə, müvafiq texniki sənədlərdən (smeta, çertyojlar, maliyyə-smeta hesablamaları), işlərin təhvil edilməsinə dair aktlar, tikinti obyektlərində yerinə yetirilən işlərin uçotu jurnalından və digər sənədlərdən istifadə olunması;

İnventarlaşma komissiyası müəssisə tərəfindən hazırlanmış hesabatlar və uçot siyasətinə müvafiq olaraq sənədlə əsaslandırılan vaxt müddətində gələcək dövrün xərcləri hesabında əks etdirilməli istehsal, və ya tədavül xərclərinə aid olunması məbləğinin müəyyən edilməsi.

Yeni hesablar Planının 20-ci maddəsində ehtiyatların uçotu məqsədi ilə 201 N-li "Material ehtiyatları" adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. 201 N-li hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar vardır:

201-1 "Xammal"

201-2 "İstehsal materialları"

201-3 "Qablaşdırmanın materialları"

Ehtiyatların hərəkətinin uçotu mühasibat uçotunun hesablarında aşağıda qeyd olunan köçürmələr üzrə rəsmiləşdirilir:

1. Material ehtiyatları Malsatandan mədaxil edilmişdir (ƏDV nəzərə alınmır)

- Debet-201 “İstehsal materialları”
 Kredit -431 “Malsatanlar və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”
 Kredit-531 “Malsatanlar və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
2. Ehtiyatlar üzrə ƏDV əks olunmuşdur:
 Debet-241 “Əvəzləşdirilmiş ƏDV”
 Kredit-431 “Malsatanlar və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”
 Kredit-531 “Malsatanlar və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
3. Ehtiyatlar üzrə borc ödənməmişdir:
 Debet-431 “Malsatanlar və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”
 Debet-531 “Malsatanlar və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
 Kredit-241 “Əvəzləşdirilmiş ƏDV”
4. Büdcə ilə hesablaşmalarda ƏDV nəzərə alınmışdır:
 Debet-521 “Vergi öhdəlikləri”
 Kredit-241 “Əvəzləşdirilmiş ƏDV”
5. Material ehtiyatları təhtə hesab şəxslər tərəfindən alınmışdır:
 Debet-201 “Material ehtiyatlar”
 Kredit-244 “Təhtə hesab məbləğlər”
6. Material ehtiyatları təsisçilər tərəfindən nizamnamə kapitalına qoyulmuşdur:
 Debet-201 “Material ehtiyatlar”
 Kredit-302 “Nominal kapitalın ödənilməmiş hissəsi”
7. İntinventarlaşmadan sonra material ehtiyatlarında artıqgəlmə aşkar edilmişdir:
 Debet-201 “Material ehtiyatlar”
 Kredit-335 “Digər ehtiyatlar”
8. İntinventarizasiya zamanı material ehtiyatlarında əksik gəlmə müəyyən edilmişdir:
 Debet-217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”
 Kredit-201 “Material ehtiyatlar”
9. Günahkar şəxsin əksik gəlmə əmək haqqından tutulmuşdur:
 Debet-533 “Əməyin ödənişinə görə işçi heyəti üzrə borclar”
 Kredit-217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

10. Günahkar şəxsin müəyyənləşdirilməsi mümkün olmamışdır:
Debet-731 "Sair əməliyyatların xərcləri"
Kredit-201 "Material ehtiyatlar"
11. Yenidən qiymətləndirməyə əsasən ehtiyatların dəyəri artırılmışdır:
Debet-201 "Material ehtiyatları"
Kredit-331 "Məzənnə fərqlərinə dair ehtiyat"
12. Maliyyə nəticəsinə yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi aid edilmişdir:
Debet-331 "Məzənnə fərqlərinə dair ehtiyat"
Kredit-801 "Ümumi mənfəət (zərər)"
13. Yenidən qiymətləndirmədən sonra ehtiyatların dəyəri azaldılmışdır:
Debet-331 "Məzənnə fərqlərinə dair ehtiyat"
Kredit-201 "Material ehtiyatları"
14. Maliyyə nəticəsinə yenidən qiymətləndirmədə fərqlər aid edilmişdir:
Debet-801 "Ümumi mənfəət (zərər)"
Kredit-331 "Məzənnə fərqlərinə dair ehtiyat"
15. Əsas vəsaitlərin ləğvindən sonra alınmış ehtiyatlar mədaxil edilmişdir:
Debet-201 "Material ehtiyatları"
Kredit-111 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər"
16. Əvəzsiz alınmış ehtiyatlar mədaxil edilmişdir:
Debet-201 "Material ehtiyatları"
Kredit-611 "Sair əməliyyatlardan gəlirlər"
17. Müəssisədə istehsal olunan ehtiyatlar mədaxil edilmişdir:
Debet-201 "Material ehtiyatları"
Kredit-202 "İstehsal məsrəfləri"
18. Ehtiyatların alınması xərcləri onların dəyərinə daxil olunmuşdur:
Debet-201 "Material ehtiyatları"
Kredit-202 "İstehsal məsrəfləri"
Kredit-533 "Əməyin ödənişinə dair işçi heyətinə olan borclar"
19. İstehsalata material ehtiyatları buraxılmışdır:

- Debet-202 “İstehsal məsrəfləri”
Kredit-201 “Material ehtiyatları”
20. Material ehtiyatları satılıbdır:
Debet-701 “Satışın maya dəyəri”
Kredit-201 “Material ehtiyatları”
21. Ehtiyatalara görə alıcının uçotda müəssisəyə borcu qeydə alınmışdır:
Debet-171 “Alıcı və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”
Kredit-601 “Satış”
22. Satılmış ehtiyatlar üzrə ƏDV hesablanarkən:
Debet-701 “Satışın maya dəyəri”
Kredit-521 “Vergi öhdəlikləri”
23. Debitor borcları ödənilib:
Debet-223 “Bank hesablaşma hesabları”
Kredit-171 “Alıcı və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”
24. Material ehtiyatları əvəzsiz olaraq verilib:
Debet-731 “Sair əməliyyat xərcləri”
Kredit-201 “Material ehtiyatları”
25. Vergi uçotuna aid olmayan fiziki şəxslərdən ehtiyatlar əldə olunmuşdur:
Debet-201 “Material ehtiyatları”
Kredit-538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”
26. Gəlir vergisi həmin ehtiyatlar üzrə hesablanıb:
Debet-538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”
Kredit-521 “Vergi öhdəlikləri”
27. Ehtiyatların alınması üzrə borc ödənilib:
Debet-521 “Vergi öhdəlikləri”
Kredit-223 “Bank hesablaşmasının hesabları”
28. Gəlir vergisi ödənilib:
Debet-521 “Vergi öhdəlikləri”
Kredit-223 “Bank hesablaşmasının hesabları”

Ticarətlə bağlı malların alqısı və satqısı, həmçinin digər ehtiyatların uçotu aşağıdakı iki əsas üsuldan biri ilə aparılır.

1. Fasiləsiz uçot sistemi
2. Dövri uçot sistemi

Göründüyü kimi bu üsullar ehtiyatların balansda salınması vaxtını (müddətini) müəyyən edir.

Belə ki, Fasiləsiz uçot sistemində ehtiyatların qeydiyyatı hər bir satış əməliyyatı baş verdikdə aparılırsa, Dövri uçot sistemində ehtiyatların balansda qeydiyyatı ildə bir dəfə aparılır.

Fasiləsiz uçot sisteminin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, mal-material ehtiyatlarının uçota alınması həmişə, yəni yerindəcə aparılır. Malların alışı və ya satışı zamanı mallarla bağlı əməliyyatlar yerindəcə aparılır və mal-material adlı hesaba təsir edir.

Bu sistem daha mürəkkəb sistem olub, malların daxil olmasından başlayaraq malların satılması və kodlaşdırılmasına qədər bütün proseslərin qeyd olunmasını tələb edir. Belə bir sistemin bir şirkət üçün qurulması baha başa gəlsə də, rəhbərliyə mal-material ehtiyatlarına daha yaxşı nəzarət etmə və daha etibarlı məlumat əldə etmə imkanı verir.

Yəni, rəhbərlik, menecerlər bu sistem vasitəsi ilə oğurluq kimi halların aşkara çıxmasına və aradan qaldırılmasına daha rahat nəzarət edə bilirlər. Çünki, bu uçot sistemi vasitəsi ilə ehtiyatlarla bağlı əməliyyatlardan sonra ehtiyatların son qalığı balansda öz əksini tapır.

Dövri uçot sistemində isə ehtiyatların son qalığı son balansda dövrün sonunda göstərilir. Bu sistemdə həmçinin hər bir satışın ayrıca maya dəyəri yox, dövrün sonunda ümumi satışın maya dəyəri hesablanılır.

Bu sistemi tətbiq edən müəssisələr üçün çətinlik yaradan məsələlərdən biridə odur ki, müəssisədə əgər hər hansı oğurluq hadisəsi və ya digər səbəblərdən mal-material ehtiyatlarında əskikgəlmələr baş verərsə, onu aşkara çıxarmaq çətin olur.

Hər iki sistem arasındakı fərqi aşağıdakı cədvəl vasitəsi daha aydın şəkildə gözdən keçirək.

Cədvəl 2.

Əməliyyatlar	Dövri uçot sistemi		Fasiləsiz uçot sistemi	
	Hesabın adı	Maliyyə Hesabatı	Hesabın adı	Maliyyə Hesabatı
Malların alışı	Alış hesabı	MZHH	Ehtiyatlar	MVHH
Malların alışı ilə bağlı daşınma xərcləri	Nəqliyyat xərcləri hesabı	MZHH	Ehtiyatlar	MVHH
Malların geri qaytarılması	Alışın geri qaytarılması hesabı	MZHH	Ehtiyatlar	MVHH
Alınmış mallara güzəşt olunduqda	Alış güzəştləri hesabı	MZHH	Ehtiyatlar	MVHH
Malların satışı əməliyyatı baş verdikdə	Satış hesabı	MZHH	Ehtiyatlar SMMD Satış	MVHH MZHH
İlin sonuna düzəlişlər	İlin sonu ehtiyatlara düzəliş, ilin sonuna malın fiziki qalıq dəyərində əsasən verilir		Düzəliş edilmir	MVHH MZHH
Digər	İlin sonuna ehtiyatların son	MVHH	Ehtiyatların Maliyyə	MVHH

	fiziki qalıǵına əsasən SMMD hesablanılır	MZHH	Vəziyyəti Haqqında Hesabatdakı qalıǵı ilə faktiki qalıǵı üzləşdirilir	MZHH
--	--	------	--	------

Cədvəl 2-nin ardı

Cədvəldən göründüyü kimi, Dövri sistemdə materialların uçotu aparılan zaman düzəlişlər ilin sonunda verilir. Alqı-satqı ehtiyatlara uçot dövründə deyil, dövrün sonuna təsir edir. Cədvəldə göstərilən müqayisəni praktiki anlamaq üçün aşağıdakı nümunəyə müraciət edək:

Fərz edək ki, “Viva” müəssisəsi ticarətlə məşğuldur və dövr ərzində bu əməliyyatları həyata keçirmişdir:

1. Mağazada satılmaq üçün vahidinin qiyməti 4 dollardan olan 1000 ədəd mal kreditlə alınmışdır;
2. Mağaza sahibi anbara malların gətirilməsi üçün 551 dollar daçınma xərci çəkmişdir;
  3. Alınan malların 50 ədədində istehsal qüsuru olduğundan geri qaytarılmışdır;
  - 4A – Mağaza sahibi malsatandan 2% güzəşt verməsi üçün razılıq almışdır;
  - 4B – Malsatana borc ödənilib;
  - 5A – 6 dollardan 620 ədəd köynək 3720 dollara kreditlə satılır.
  - 5B – Satılmış malın maya dəyəri nəzərə alınmışdır
  - 6A – Müştərinin aldığı mallarda 20 ədədində problem olduğundan onları geri qaytarmışdır;
  - 6B – Qaytarılmış malın mayası silinir.

7. Dövrün sonu üçün son ehtiyatların dəyərinin 1575 dollar olması təsdiqlənmişdir. SMMD – nin hesablanmasına aid praktiki nümunə aşağıda verilən müqayisəli cədvəl 3-də aydın şəkildə qeyd olunmuşdur:

Cədvəl 3.

Fasiləsiz Uçot Sistemi (GAAP və IFRS)				Dövri Uçot Sistemi (GAAP və IFRS)			
Tarix/ Əməl.	Hesablar	Dt	Kt	Tarix/ Əməl.	Hesablar	Dt	Kt
1	Ehtiyatlar	4000		1	Alış	4000	
	Kreditor borcu		4000		Kreditor borcu		4000
	1000 ədəd kreditlə mal alınıb				1000 ədəd kreditlə mal alınıb		
2	Ehtiyatlar	551		2	Daxili nəqliyyat xərci	551	
	Pul vəsaiti		551		Pul vəsaiti		551
	Alışla bağlı daşınma xərcləri çəkilir				Alışla bağlı daşınma xərcləri çəkilir		
3	Kreditor borcu	200		3	Kreditor borcu	2000	
	Ehtiyatlar		200		Alışın geri qaytarılması		200
	50 ədəd qüsurlu mal malsatana geri qaytarılır				50 ədəd qüsurlu mal malsatana geri qaytarılır		

4A	Kreditor borcu	76		4A	Kreditor borcu	76	
	Ehtiyat (Mənfəət)		76		Alış güzəşti		76
	Alış güzəşti(4000\$-200)*2%=76\$				Alış güzəşti(4000\$ - 200)*2%=76\$		
4B	Kreditor borcu	3724		4B	Kreditor borcu	3724	
	Pul vəsaiti		3724		Pul vəsaiti		3724
	Malsatana borc ödənilir				Malsatana borc ödənilir		
	1 ədəd malın maya dəyəri: (4000+551-200-76)/950=4.50				1 ədəd malın maya dəyəri: (4000+551-200-76)/950=4.50		
5A	Debitor borcu	3720		5A	Debitor borcu	3720	
	Satışdan gəlir		3720		Satışdan gəlir		3720
	620 əd mal 6\$ dan kreditlə satılır				620 əd mal 6\$ dan kreditlə satılır		
5B	SMMD	2790		5B	SMMD və Ehtiyatlara heç bir yazılış verilmir.		

	Ehtiyatlar		2790		Dövrün sonuna bütün satışlar üzrə düzəlişlər edilir		
	620 əd mal * 4.5\$ dan maya dəyəri silinir						
6A	Satış	120		6A	Qaytarılan Satışlar	120	
	Debitor borcu		120		Debitor borcu		120
	Müştəri 20 əd malı(6\$ dan) geri qaytarır				Müştəri 20 əd malı(6\$ dan) geri qaytarır		
6B	Ehtiyatlar	90		6B	Heç bir yazılış edilmir. SMMD və Ehtiyatlar hesabına təsir etmir.		
	SMMD		90		Əsas satış veriləndə nəzərə alınır.		
	Qaytarılan malların maya dəyəri nəzərə alınır(20*4.5\$)						

7	Heç bir düzəliş yazılışına ehtiyac olmur			7	SMMD	2700	
	Ehtiyatlar və SMMD hesabı artıq hesabatda göstərilir				Ehtiyatlar	1575	
					Alışın qaytarılması	200	
					Alış güzəşti	76	
					Alışlar		4000
					Daxili nəqliyyat xərcləri		556
					İlin sonuna ehtiyatlara düzəliş qeydləri edilir.		

Cədvəl 3-ün ardı

2.2 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların daxil olması uçotunun müasir dövrdəki vəziyyəti

Müəssisələrə daxil olan materiallar üzərində bir qayda olaraq nəzarətlə ilk öncə təchizat şöbələri məşğul olur. Normal tələbat üzrə materialların daxil olmasının təmin olunması üçün satıcılarla illik müqavilə bağlanır və bağlanan müqavilələrin əsasında alıcı müəssisələrə materiallar yüklənir.

Müəssisəyə daxil olan materiallara müvafiq olaraq sənədlər təchizat şöbəsi tərəfindən yoxlanılır, onun habelə, çeşidinin müqavilə və şərtlərə uyğun olması müəyyən edilir. Daha sonra daxil olan materialların dəyərinin ödənilməsinə mühasibatlıq razılıq verir. Materialların daxil olmasına təchizat şöbəsi nəzarət etməlidir. Bu məqsədə müvafiq olaraq müəssisəyə daxil olmuş bütün materialların qeydiyyatı keçirilir.

Müəssisəyə daxil olunan materiallar ekspeditor (daşıyıcı) tərəfindən qəbul edilir və müəssisnin anbar rəisinə təhvil verilir. Anbar rəisinin qəbul etdiyi materiallara görə mədaxil-orderi tərtib edir və ekspeditor və anbar rəisi tərəfindən imzalanır. Bununla da, daxil olmuş materiallar maddi-məsul şəxs sayılan anbar rəisinə təhvil verilir.

Materiallar malsatan müəssisənin öz nəqliyyat vasitəsilə göndərildik də material göndərən əmtəə-nəqliyyat qaiməsi təqdim edir və həmin qaimə vasitəsilə yük alışı təşkilatın anbar rəisi tərəfindən qəbul olunur. Bununla bağlı iki nüsxədən ibarət materialın qəbulu qaiməsi tərtib olunur və həmin qaimələr malı gətirən nümayəndə tərəfindən və malı alan təşkilatın anbar rəisi tərəfindən imzalanır. Bundan sonra daxil olmuş material ehtiyatları alıcı təşkilatın anbarına mədaxil edilir. Əməliyyatlar bu şəkildə sənədləşdirildikdən sonra həmin sənədlər anbar rəisinin gündəlik tərtib etdiyi əmtəə-hesabatı ilə birlikdə müəssisə mühasibatlığına təqdim edilir. Həmin sənədlərə əsasən də malsatan təşkilatla hesablaşma aparılır.

Bəzi hallarda alıcı müəssisənin ünvanına daxil olmuş materiallar qəbul olunarkən onların dəyərlərinin yüklənmə sənədlərinə uyğun olmadığı, yəni əskik və artıq olması ortaya çıxır. Bu kimi hallarda komissiya ilə yoxlanmalı və akt tərtib olunmalıdır. Bunun əsasında əskik gəlmə halı baş vermiş material həcmnin

malsatan tərəfindən ödənilməsi üçün malsatan tərəfə iddia ərizəsi təqdim olunur. Əgər malsatan təşkilat göstərilmiş əskikgəlməni təmin etməzsə iqtisadi-arbitrac məhkəməsinə müraciət olunmalıdır.

Material təşkilatda əsas vəsaitlərin, azqiyətli və tezköhnələn əşyaların silinməsindən əldə edilərsə, buna görə 2 nüsxədən ibarət mədaxil-qaiməsi tərtib olunur və bu sənəd əsasında da materiallar anbara təhvil verilir. Tərtib edilmiş mədaxil-qaimənin bir nüsxəsi material təhvil verən şəxsə, ikinci nüsxəsi isə anbar rəisində saxlanılır.

Təhtəlhesab şəxslər tərəfindən nəgd pul vasitəsi ilə alınan materiallar onu təsdiq edən sənədlər olduqda müəssisə anbarına mədaxil olunur.

Bununla əlaqədar avans hesabatı tərtib olunur və ona əlavə edilən sənədlərlə birgə müəssisənin mühasibatlığına təqdim edilir. Material ehtiyatları müəssisə anbarından istehsal-təsərrüfat ehtiyatlarına, digər təşkilatlara və ya tələbatdan artıq olan hissəsinin kənara satışı üçün buraxılır. Mövcud qaydalara görə bütün təşkilatlarda materialların anbara daxil olması və ya məxaric olunmasına icazə vermək və bununla bağlı sənədlərə imza atmaq hüququ verilən şəxslər təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əmrlə rəsmiyyətə salınmalıdır. Anbarlardan materialların buraxılışı limit-zabor kartları, qaimə tələbnamə və əsasında icra olunur.

Limit-zabor kartı gündəlik olaraq istehsalat və təsərrüfat ehtiyatları üzrə tərtib edilir. Bu sənədləri bilavasitə olaraq materialların istifadəsinin limitləşdirilməsi işi ilə məşğul olan təchizat şöbəsi hazırlayır. Limit-zabor kartında əməliyyatın növü, anbarın nömrəsi, istehsalata buraxılan materialın adı, ölçü vahidi və ay ərzində hansı həcmdə material sərf olunacağı göstərilir. Materialın sərf olunması limiti təşkilat üçün müəyyən olunmuş normalara və istehsalat proqramasına əsasən hesablanır.

Limit-zabor kartı iki nüsxədə yazılır və bir nüsxəsi materialları alan şəxsə, ikincisi isə material anbarına təqdim edilir. Anbardar kartın hər iki nüsxəsində buraxılan material ehtiyatının miqdarını və limitin qalığını qeyd edib şəxsin kartını imzalayır. Ayın sonunda və ya hər hansı müddətdə müəyyən olunmuş limit bitdikdən sonra limit kartı təşkilat mühasibatlığına təqdim edilir.

Müəyyən olunmuş normadan daha artıq material buraxıldıqda və ya bir materialı digər bir material ilə əvəz etdikdə onun səbəbləri müəyyən edilərək tələbnamə yazılır. Bu kimi hallarda materialın buraxılmasına direktor icazə verməlidir. Materialı alan şəxsi iki nüsxədən ibarət tələbnamə tərtib edir və onlardan bir nüsxəsi anbar rəisinin imzası olduqdan sonra sexdə, ikinci nüsxəsi isə materialı alan şəxsin imzası ilə anbarda saxlanılır.

Təşkilat daxilində, yəni sexlər, anbarlar arasında materialların hərəkəti qaimə vasitəsi ilə sənədləşdirilir. Qaimə 2 nüsxədən ibarət tərtib edilir. Onların birinci nüsxəsi materialı buraxanda, digər, yəni ikincisi isə materialı alan tərəfdə imza atılmaqda saxlanılır. Qaimə hesablaşma əməliyyatını həyata keçirmək üçün əsaslı sənəd hesab edilir.

Təşkilat daxilində müəyyən olunmuş qaydalara əsasən materialların mədaxil və ya məxaric olunmasını özündə əks etdirən sənədlər tərtib olunmuş reyestrə uyğun olaraq mühasibatlığa təqdim edilir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunda baş verən əməliyyatların xeyli hissəsinin bir tipdə olması xarakterikdir. Bununla bağlı olaraq da, Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin hazırlayıb təsdiq etdiyi tipik ilkin sənəd formalarından istifadə etməyə geniş şərait yaradılmışdır. Unifikasiya olunan standartda əsasən sənədlərin tətbiqi onların hazırlanması dəyərini ucuzlaşdırır, uçotun aparılmasının texnikasını sadələşdirir və son nəticədə material-istehsalat ehtiyatların uçotunun təşkili sxemini vahid nümunəyə əsasən qurmağa imkan verir. Müəssisələrdə material ehtiyatlarının hərəkəti ilə bağlı təsərrüfat əməliyyatlarının sənədlər ilə rəsmiyyətə salınması onların həm anbarlarda, həm də maddi-məsul şəxslər üzrə mühafizəsinə müntəzəm olaraq nəzarət üçün əsasdır. Regional qaydalara uyğun hazırlanılan ilkin sənədləşmə və ehtiyatların uçotu üzrə sənəd dövriyyəsi sxemi müəssisələrə operativ rəhbərlik üçün zəruri olan informasiyanın əldə olunmasına imkan yaradır. Bu informasiyalar həm qabaqcadan nəzarət, həm də sonrakı nəzarətə görə son dərəcə vacibdir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotuna aid bir sıra ilkin sənədləri nəzərdən keçirək. M - 2 № - li «Vəkalətnamə» vəzifəli şəxslərin material dəyərləri alması üçün

müəssisə adından çıxış etməyə hüquq verən sənəddir. Bu sənəd bir nüsxədə tərtib olunur. M - 4 № - li «Mədaxil orderi» malsatanlardan müəssisə anbarına daxil olan ehtiyatların uçotunu rəsmiyyətə salınması üçün istifadə edilir. Mədaxil orderinin blankları maddi-məsul şəxslərə nömrələnmiş şəkildə verilir və mədaxil orderi materialların anbara daxil olduğu gündə bir nüsxədə tərtib olunur.

Bir sətirli mədaxil orderini ehtiyatların hər nomenklatur nömrəsinə ayrıca tərtib edirlər. Bu səbəblə də, malsatanın bir hesabnaməsinə görə bir neçə mədaxil orderi yazılır. Material ehtiyatlarının böyük nomenklatura ilə daxil olduğu vaxtlarda bu iş olduqca çox zəhmət tələb edir və ilkin sənədlərin sayının artmasına səbəb olur. Bunun üçün, əsasən də, EHM-dan istifadə olunduğunda çox sətirli mədaxil orderlərindən geniş istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunur. M - 7 № - li «Materialların qəbulu haqqında akt» malsatanların müşayətedici sənədləri məlumatları ilə material-istehsalat ehtiyatlarının qəbulu arasında miqdar və keyfiyyət fərq olduqda rəsmiyyətə salınır. Material ehtiyatları sənədsiz şəkildə daxil olduğu hallar zamanı da M - 7 № - li aktdan istifadə olunur. Akt adətən 2 nüsxədə tərtib olunur onun tərtib olunmasında maddi-məsul şəxsin, malgöndərənin nümayəndəsi və digər maraqlı təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı vacibdir. Bu sənəd təşkilatın rəhbəri və yaxud digər səlahiyyətli şəxslər tərəfindən təsdiq olunur. Aktın bir nüsxəsi ilk sənədlər (əmtəənəqliyyat qaiməsi və d.) əlavə etməklə təşkilatın mühasibatlığına, digəri isə malgöndərən təşkilata verilir. M - 8 № - li «Limit-zabor kartı» təsdiq olunmuş limitdə materialların, satın alınan yarımfabrikatların və d. anbardan təşkilatın istehsalat bölmələrinin buraxılmasının uçotu üçün nəzərdə tutulub. Buraxılış limiti sexlərin istehsalat tapşırıqlarının həcmi nəzərə alaraq müvafiq normativlər əsasında heablama yolu ilə müəyyən edilir. Limit-zabor kartları bir ay müddətində, silinmələrin həcmi az olduqda isə rüb ərzində iki nüsxədən ibarət olmaqla doldurulur. Onun bir nüsxəsi həmin ay başlayanadək sexə, ikinci nüsxəsi isə anbara təhvil verilir. Anbar rəisi kartın hər iki nüsxəsində buraxılan ehtiyatların miqdarını və tarixini qeyd edir və limitin hər bir nomenklatur nömrəsinə uyğun qalığını çıxarır. Sexin limit-zabor kartına anbar rəisi, anbarın limit-zabor kartına isə material alan sexin nümayəndəsi olan şəxs imza atır.

Verilmiş limit-zabor kartları təchizat şöbəsində xüsusi reyestrdə qeydiyyat edilir. Onun sürətini nəzarət etmək üçün mühasibatlığa göndərilir. Kömpüterlərdən istifadə olunduğu zaman limit eyni zamanda limit-zabor kartından çıxarış ilə eyni zamanda hesablanır.

Material-istehsalat ehtiyatları hər bir buraxılışdan sonra anbardar tərəfindən limit qalığı çıxarılır və kartlar, ehtiyatların hərəkətini uçota almaq üçün mühasibatlığa təhvil verilir. Onlar material dəyərlərinin istifadəsinə öncədən nəzarəti həyata keçirmək üçün vasitə hesab edilir. Limit-zabor kartlarından istifadə olunması uçot prosesinin əmək tutumunu azaldır və birdəfəlik tələbnamələrin yazılması zərurətin aradan qalxır. Sexlər tərəfindən istehlak olunan ehtiyatların nomenklaturu məhdud olduğu zaman rüblük limit-zabor kartlarının tətbiqi daha səmərəlidir.

Beləliklə də, material-istehsalat ehtiyatlarının buraxılışının limitləşməsi müəssisələrin idarə olunması sistemində mühüm amil hesab edilir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, sexlər istehsalat tapşırıqlarını yerinə yetirilmədikdə, limit-zabor kartlarının nəzarət etmə əhəmiyyəti xeyli aşağı düşür. Belə hallarda sex ümumi limiti gözləyərək, məhsulun vahidinə düşən müvafiq ehtiyatlar üzrə artıq xərcə yol verə bilirlər. Belə ki, materialların limitlə müəyyən edilmiş miqdarı az miqdarda istehsal olunan məhsula sərf olunur. Material-istehsalat ehtiyatlarının mərkəzləşmiş qaydaya uyğun olaraq anbardan sexlərin anbarlarına buraxılmasının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması sistemi olduqca səmərəlidir. Bu zaman istehsalat üçün vacib olan ehtiyatlar norma əsasında limitləşdirilir və buraxılış üçün təyin olunan limit bilavasitə işçi bölmələrinə çatdırılır. Bu kimi hallarda material-istehsalat ehtiyatlarının anbardan buraxılışı üçün əsas və operativ sənəd plan-kart hesab olunur. Bu sənədə əsasən də anbar, sexin tələbnaməsini gözləmədən aylıq limitə uyğun olaraq buraxılış limiti yazır və vacib ehtiyatları sexlərə göndərir. Plan-kartlarının limit-zabor kartlarından əsas üstünlüyü odur ki, bu sənəd istehsalat bölmələrini müəyyən dövrlərdə materiallarla plana uyğun şəkildə təmin edir. Komplekt detalları yığma və ya emal sexlərinə buraxılışı müvafiq olaraq xüsusi anbarlarda həyata keçirilir və bu proses komplektləşdirmə-vedomostu ilə rəsmiləşdirilir. Belə vedomostlardan istifadə edilməsi yazılan sənədlərin miqdarının

ixtirsarına, həmçinin material-istehsalat ehtiyatlarından istifadəyə nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Limit-zabor kartları hazırda istehsalatda istifadə olunmayan yeni qaytarılacaq ehtiyatların uçotunda da istifadə olunur. Limitdən istifadə olunduqdan sonra anbar kartları mühasibatlığa təqdim olunur. Ayın axırı rəsmiyyətə salınan bütün kartları material hesabatına əlavə olunur və limitdən faktiki nə qədər istifadədən asılı olmayaraq mühasibatlığa verilir.

11 № - li «Tələbnamə-qaimə» -si material - istehsalat ehtiyatların təşkilatın özündə hərəkətinin uçotu üçün tətbiq olunur. Sənəd, maddi-məsul şəxs tərəfindən 2 nüsxədə doldurulur. Birinci nüsxə dəyərlərin silinməsinə görə, ikinci isə onların qəbulu üçün nəzərdə tutulub.

Ehtiyatların anbardan limitdən çox buraxılışı qaydalara görə ya istehsalat tapşırıqlarının çoxalması ilə yerinə yetirilməsi, ya da digər səbəblərdən ola bilər. Odur ki, limitdən çox material buraxılışı yalnızca müəssisə rəhbərinin və ya baş mühasibin icazəsilə tələbnamə-qaimə sənədi vasitəsilə rəsmiyyətə salınır. Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin oxşarlığı olan ehtiyatların bir növünün digər bir növü ilə əvəz olunması halları müəssisə rəhbərinin icazəsi ilə baş verir. Buna görə də tələbnamə-qaimə tərtib olunur. Həmin sənəd də limit-zabor kartı ilə birlikdə anbardara təhvil verilir və anbar rəisi onun əsasında limitin qalığını azalda bilir.

M - 15 № - li «Materialların kənara buraxılması qaiməsi» müqavilə əsasında iki nüsxədə tərtib olunur. Birinci nüsxə ehtiyatların buraxılışına əsas kimi anbardara, ikincisi isə digər tərəfə verilir.

M - 17 № - li «Materialların uçotu kartoçkasından» ehtiyatların növü, sortu və ölçüsü üzrə hərəkətin anbarda uçotu üçün istifadə olunur. Kartoçkalar ciddi hesabat sənədi sayılır və anbardara da imza əsasında verilir. Maddi-məxaric sənədlərinə əsasən kartoçkalarda əməliyyatlar baş verdiyi gün natural ölçüdə həyata keçirilir.

Habelə, ehtiyatların alınması zamanı da, problem yarana bilər, əsasən də maddələrin eyni olduğu halda

Məsələn, “Senta” şirkəti televizorların alış və satışı ilə məşğuldur. Aşağıda qeyd olunan əməliyyatlara nəzər salmaq:

	Alışlar		Satışlar	
	Miqdarı və Qiyməti		Miqdar və Qiyməti	

Yanvar	30	300		
Fevral	40	200	20	300
Mart				
Aprel	42	250	60	200
May				
	112		80	

Cədvəl 4.

Hesabat dövrü ərzində 112 ədəd televizor alınmış, 80 ədəd isə satılmışdır. Beləliklə, hesabat dövrünün sonuna 32 ədəd televizor qalmışdır.

Ehtiyatların müxtəlif qiymətlərə alındığından (200 azn-ə, 300 azn-ə və 250 azn-ə) maliyyə hesabatlarınının tərtib edilməsində onların qalığının hansı dəyərlə əks etdirilməsi müəyyənləşdirilməlidir.

Ehtiyatların ilkin dəyər və mümkün xalis satış dəyərindən ən kiçik dəyər ilə qiymətləndirilməsi tələb edilir. Yəni, hər-hansı obyektin əldə edilməsi üçün ödənilmiş dəyər bu obyektin hesabat tarixində mövcud bazar dəyərindən fərqlənsə, bu iki dəyərdən daha kiçik dəyər seçilərək maliyyə hesabatında əks etdirilməlidir.

Məsələn, “Xəzər” şirkəti avtomobillərin alqı-satqısı ilə məşğuldur. Şirkət bir il öncə 20000 azn məbləğinə avtomobil almışdır. Hal-hazırda bu avtomobilin bazar qiyməti 15000 azn təşkil edir və şirkət bazarda avtomobili daha yuxarı qiymətə satmaq istəsə belə, onu alan olmayacaqdır.

Beləliklə, avtomobilin iki dəyəri mövcuddur: 20000 azn məbləği ilkin dəyər və 15000 azn məbləğində mümkün xalis satış dəyəri.

Ehtiyatların daxil olunması zamanı məsrəflərə həmçinin, daşınma və boşaldılma üzrə məsrəflər də daxil edilir.

Misal olaraq, “Viva” şirkəti televizorların alqı-satqısı ilə məşğuldur. Bir televizorun ilkin dəyəri 200 azn əlavə olaraq, daşınma xərci 10 azn təşkil edir. On 30.09.2009-cı il tarixdə “Viva” şirkəti 20000 azn ($100 * 20$) məbləğinə 100 ədəd televizor alır.

Daşınma xərcləri isə 1000 azn ($100 * 10$) təşkil etmişdir. Əgər hesabat dövrünün sonunda 100 ədəd televizorun heç biri satılmamışdırsa, müəssisənin ehtiyatlarının məbləği 21000 azn ($20000+1000$) və ya hər televizorun dəyəri 210 azn təşkil edəcək.

Ehtiyatların daxil olunması zamanı çəkilən məsrəflərin müəyyənləşdirilməsində ticarət endirimləri və digər güzəştlər hesaba alınmalı deyil.

Həm hazır məhsulun, həmçinin də istehsalda hazırlanmaqda olan məhsulun emalı məsrəflərinə məhsul vahidləri ilə birbaşa bağlı məsrəflər və məhsulun əldə olunması üçün xammalın emal olunması zamanı yaranan daimi və dəyişən istehsal qaimə xərclərinin müntəzəm olaraq bölüşdürülməsi aiddir.

Daimi istehsal qaimə xərcləri də emal məsrəflərinə aid olunmaqla, müəssisə tərəfindən istehsal prosesi zamanı nəzərə alınan, lakin istehsal gücü artdıqca uyğun olaraq artmayan və istehsal gücü azaldıqca azalmayan xərclərdir. Daimi istehsal qaimə xərclərinə istehsal avadanlıqlarının illik amortizasiya xərclərinə istehsal sahəsinə nəzarəti həyata keçirən rəhbər işçilərin əmək haqqı xərcləri aid edilir. İstehsal avadanlıqları onların istehsal olunan məhsullarının miqdarından asılı olmayaraq (istər 1 vahid, istərsə də 1000 vahid istehsal olunarsa), müəssisənin amortizasiya siyasətinə müvafiq olaraq amortizasiya olunmalıdır.

Müəssisənin “normal” səviyyədə istehsal imkanlarının olması, faktiki məhsul buraxılışının hər il eyni səviyyədə normal olmasına dəlalət etmir. Faktiki istehsal

tələbatının azalması və yaxud avadanlığın sıradan çıxması ilə bağlı olaraq istehsalda fasilənin yaranması nəticəsində aşağı ola bilər. Müvafiq olaraq digər hallarda faktiki istehsal yuxarı ola bilər. Misal olaraq, müəssisə ona 200000 ədəd məhsulun hazırlanması imkanını verən “normal” istehsal gücünə malik ola bilər, lakin bu istehsal gücü 5 gündən ibarət “normal” iş həftəsinə görə müəyyənləşdirilə bilər. Bu müəssisə sərfəli sifariş alırsa, onu vaxtında yerinə yetirilməsi məqsədilə həftə ərzində 6 gün də işləyə bilər. Bu halda, müəssisənin faktiki istehsalının onun normal istehsal gücündən artıq olduğu aydınlaşır.

Faktiki istehsal normal istehsal gücündən aşağıdırsa, daimi istehsal qaimə xərcləri normadan artıq olacaqdır. Bu halda, ehtiyatların maya dəyərində daxil edilməyən qaimə xərclərinin əlavə hissəsi adi xərclər kimi nəzərə alınır.

Lakin, faktiki istehsal normal istehsal gücündən artıqdırsa, istehsal qaimə xərclərinin müəyyən edilən məbləği faktiki məbləğə qədər azaldılmalıdır.

Bəzi istehsal qaimə xərcləri sabit olmadığından, xərclər istehsala müvafiq olaraq artırılır. Nümunə olaraq, istifadə olunmuş vaxta və yaxud buraxılmış vahidlər üzrə təqdim edilmiş xidmət xərclərini göstərmək olar. Daha çox dəzgahların istifadə olunması ilə, o qədər çox xidmət xərcləri yaranmış olacaqdır. Dəyişən istehsal qaimə xərcləri yarandığı vaxt istehsal xərclərinə aid edilir.

Əgər hər bir məhsulun emal məsrəflərinin ayrıca müəyyənləşdirilməsi mümkün deyilsə, onlar məhsullar arasında rasiona və ardıcıl surətdə bölüşdürülür. Rasiona və ardıcıl əsasın nə olduğu hər bir müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi şəraitlərdən asılıdır, lakin aşağıda qeyd olunan iki əsas bütün müəssisələr üçün eynidir:

- ümumi gəlirin əsasında;
- istehsalın həcmində əsasında.

Məsələ 1. Təşkilat, sonradan satılmaq üçün nəzərdə tutulmuş malları satın almışdır. Bu malların alınması dəyəri 200 000 AZN təşkil edir. Nəqliyyat-ekspedisiya kontoruna malların daşınması üzrə 5000 AZN ödənilmişdir. Uçotda əməliyyatlar belə əks etdirilir:

1. Mallar satın alınıb,

Dt 205 “Mallar” hesabı . . . . . 200 000 AZN .

Kt 211 “Malsatanlar və podratçıların qısamüddətli kreditor borcları “. . . . .

200 000 AZN.

2. Nəqliyyat xərcləri çəkilib:

Dt 205 “Mallar” hesabı . . . . . 5 000 AZN.

Kt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları” . . . . . 5 000 AZN.

Nümunə 2. Təşkilat topdan partiya ilə 500 000 AZN dəyərində mal qəbul etmişdir. Güzəşt isə 3% təşkil edir. Güzəşt məbləği hesablanmışdır (500 000AZN . * 3%)=15 000 AZN.

Əməliyyatlar uçotda aşağıdakı şəkildə qeydə alınır:

1. Mallar alınmışdır:

Debet 205 “Mallar” adlı hesabı . . . . . 600 000 azn.

Kredit 211 “Malsatanların və podratçıların qısamüddətli kreditor borcları “. . . . .
 . . . . . 600 000 azn.

2. Həmçinin güzəşt hesablanmışdır:

Debet 205 “Mallar” hesabı . . . . . 18 000 azn.

Kredit 211 “Malsatanların və podratçıların qısamüddətli kreditor borcları “. . . . .
 . . . . . 18 000 azn.

Ödənişin vaxtının uzadılması nəzərə alaraq ehtiyatlar satın alındığı zamanda satış dəyəri ilə faktiki ödənilən zamandakı məbləğ arasındakı fərq maliyyələşmə elementi kimi nəzərə alınır və ehtiyatların dəyərinə daxil olunmur. Belə maliyyələşmə onun ödəniləcəyi period ərzində faizlər üzrə xərc kimi tanınır.

Məsələ 3. Təşkilat, ödənişin vaxtının uzadılması razılığı ilə mal almışdır. İlk ödəniş 900 000 azn təşkil edir. İl ərzində müəssisə mal aldığı andan etibarən 250 000 azn əlavə olaraq ödəməlidir. O haldakı, müəssisə malın tam məbləğini birbaşa ödəyə bilsə idi, həmin mal müəssisəyə 900 000 azn-ə başa gələcəkdi. Əməliyyatlar uçotda aşağıdakı kimi əks etdirilir:

Debet 205 “Mallar” hesabı . . . . . 900 000 azn.

Kredit 211 “Malsatanların və podratçıların

qısamüddətli kreditor borcları “ . . . . . 900 000 azn.

Bununla yanaşı məhsulun emal olunması və onların satışa hazır vəziyyətə gətirilməsi, həmçinin hazır məhsulun istehsalı ilə əlaqədar digər xərclər daimi və dəyişkən xərclərə bölünür.

Daimi xərclərə istehsalın həcminə nisbətə dəyişilməz qalan xərclər aid edilir. Bu xərclərə amortizasiya, icarə ödənişləri, əmək haqqı, avadanlıqların hazırlanması və onlara texniki xidmətin göstərilməsi ilə bağlı xərclər və digər analoji xərcləri aid etmək olar. Dəyişən üstəlik xərclərin kəmiyyəti isə istehsalın həcmindən dəyişilməsindən birbaşa asılıdır. Bunlara əsasən istehsal prosesinin normal gedişi üçün zəruri hesab edilən dolay material və əmək haqqı xərcləri aid edilir. Dəyişən üstəlik xərclər hesabat dövrü ərzində buraxılan məhsullar arasında mütənasib olaraq bölüşdürülür. Daimi üstəlik xərclər isə istehsalın faktiki səviyyəsinə uyğun olaraq müəssisələrin istehsal güclərinə çəkilən xərclərə nisbətə bölüşdürülür. Dövr ərzində istehsal gücünün orta göstəricilərinə əsaslanaraq istehsalın gözlənilən həcmi müəyyənləşdirmək mümkündür.

Məsələ 4. Müəssisə qara və yaşıl çayın qablaşdırılması biznesini həyata keçirir. Araşdırma aparılan dövrdə qara çayın qablaşdırılması 200 saat, yaşıl çayın qablaşdırılmasına isə 400 saat sərf olunmuşdur. İşçilərinin hər bir saatının qablaşdırma sexində əmək haqqı 4 azn-ə bərabər olmuşdur. Araşdırılmanın aparıldığı dövrdə qara çayın qablaşdırılmağına – 800 AZN (200 x 4), yaşıl çaya isə – 1600 AZN (400 x 4) sərf olunmuşdur.

Mühasibat hesablarında əməliyyatları əks etdirək:

a) qara çayın qablaşdırılması üzrə müstəqim xərclər:

Debet 202 “İstehsal məsrəfləri” . . . . . 800 AZN.

Kredit 533 “İşçi heyətinə əməyin ödənişi üzrə olan borclər” . . . . . 800 AZN .

b) yaşıl çayın qablaşdırılmasının müstəqim məsrəfləri:

Debet 202 “İstehsal məsrəfləri” . . . . . 1600 AZN .

Kredit 533 “İşçi heyətinə əməyin ödənişi üzrə olan borcləri” . . . . . 1600 AZN

Məhsulların hər bir vahidinə aid olan daimi üstəlik məsrəflərin məbləği ehtiyatların dəyərində istehsal dayandırıldıqda daxil olunmamalıdır. Belə olan halda onların gəldiyi dövrdə həmin məsrəflər ümumi xərclərə aid olmalıdır.

Məsələ 5. Avadanlığın işi elektrik enerjisinin baş verən fasilələri nəticəsində 3 gün boş dayanmışdır. Həmin dövrdə istehsal gücünün icarə haqqı 600 azn təşkil etmişdir. Xərclər aşağıdakı şəkildə tanınmışdır:

Debet 202 "İstehsal məsrəfləri" . . . . . 600 Azn.

Kredit 535 "İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları" . . . . . 600 Azn.

Bəzən istehsal prosesində eyni zamanda bir neçə məhsul istehsal olunur. Belə ki, əsas məhsul istehsalı ilə yanaşı əlavə məhsul istehsaloluna bilər. Məs., odundan hər hansı məmulat istehsal olunduğu zaman qırıntıları (tullantıları) əlavə məhsul qismində çıxış edir. Bu zaman, əlavə məhsul kommersiya və ya istehsalat əhəmiyyətinə maliksə və hər bir məhsul emalına çəkilən xərcləri ayrıca müəyyənləşdirmək mümkünsə, belə xərclər mütənasib şəkildə bölüşdürülməlidir. Xərclərin mütənasib bölgüsü hər bir məhsulun satış dəyərində nisbətə həyata keçirilir. Əgər, əlavə məhsul elədə əhəmiyyətli hesab edilmirsə, onun dəyəri əsas məhsulun öz dəyərindən çıxılmalıdır. Qaydalara görə də bu halda əsas məhsulun maya dəyərində cüzi dəyişiklik olur.

Məsələ 6. Metal məmulatın hər bir partiyasının istehsalı zamanı ortaya çıxan metal qırıntıları ikinci dərəcəli məhsul hesab olunur. Metal qırıntısının da satılması mümkündür. Hər partiyada metaldan alınan bir ton çəkidə metal qırıntısının dəyəri satış xərclərini nəzərə alaraq 200 azn-ə satıla bilər.

İkinci dərəcəli məhsulun identifikasiyası vaxtı ehtiyatların dəyərində azalması halı aşağıdakı şəkildə rəsmiləşdirilir:

Debet 201 "Material ehtiyatları" . . . . . 200 azn.

Kredit 202 "İstehsal məsrəfləri" . . . . . 200 azn.

Digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərində o zaman daxil edilir ki, onların hazırkı vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi baş vermiş olsun.

Ancaq aşağıda qeyd etdiyimiz məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərində daxil olunmur və yarandığı dövrdə xərc kimi tanınır:

- Xammal, əmək haqqı, istehsal məsrəfləri üzrə normadan artıq sərf olunan məbləğlər;
  - İstehsal prosesinin növbəti mərhələsinə keçid üçün lazım olan məsrəflər istisna olmaq şərti ilə saxlanma, yəni anbar məsrəfləri;
  - Ehtiyatların hazırki vəziyyətə və əraziyə gətirilməsilə əlaqəsi olmayan inzibati xərcləri;
  - Satış məsrəfləri. Borclarla əlaqəli məsrəflərin ehtiyatların ilkin dəyərinə aid edilməsi məsələsi “Borclara aid edilməli xərclər” üzrə 13 №li MMUS-da çox nadir hallardan biri kimi müəyyən edilir. Müəssisə, ehtiyatları təxirə salınmış ödəmə razılaşması ilə əldə etdikdə və alış qiyməti ödəniş zamanındakı məbləğdən fərqli olduqda, bu fərqi maliyələşmə dövrü üzrə faiz xərci kimi tanıyırlar.

Məsələ 7. Müəssisə, məişət texnikasının topdansatış əməliyyatını həyata keçirir. Anbarın icarəyə götürülməsindən yaranan illik icarə xərci 110 000 azn-ə bərabərdir. İcarə xərcləri dövrün xərcləri kimi hesab ediləcək. Çünki, malların anbarda saxlanması xərcləri texnoloji prosesin bir hissəsi hesab edilmir. Anbarın icarəsi xərcləri muhasibat uçotunda belə qeydə edilir:

Debet 202 “İstehsal məsrəfləri” ..... 110 000 azn.

Kredit 535 “İcarənin qısamüddətli kreditor borcları” ..... 110 000 azn.

Məsələ 8. Müəssisə dondurma istehsalı edir. Burada xammalın emalı zamanı onun soyudulması lazımdır. Bu məqsədlə də, soyuducu qurğu icarəyə götürülür. Həmin qurğunun illik icarəsi haqqı 40 000 azn-ə bərabərdir. İcarə xərcləri də, məhsulların maya dəyərinə daxil edilməlidir. Belə ki, xammalın qurğuda saxlanması xərci texnoloji prosesin bir hissəsi sayılır. Bu xərclər uçotda əksini aşağıdakı kimi göstərir.

Debet 202 “İstehsal məsrəfləri” ..... 110 000 azn.

Kredit 535 “İcarənin qısamüddətli kreditor borcları” ..... 110 000 azn.

Ehtiyatların daxili yerdəyişməsi zamanı qeydləri birbaşa olaraq material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu kartoçkasında aparmaq olar. Bu zaman materialı qəbul edən sexdən məsul şəxs anbarın uçotu kartoçkasına imza atır. Həmin kartoçka da eyni zamanda bəraətləndirici sənəd kimi qəbul olunur. M - 35 № - li «Bina və qurğuların

sökülməsi və ya uçurulması vaxtı əldə olunan material dəyərlərinin mədaxil olunması haqqında akt» əsas vəsaitlərin ləğvi zamanı alınan material dəyərlərin uçotu üçün nəzərdə tutulub. Belə materialların dəyərindəki məbləğdə müəyyən obyektlərin ləğvindən zərərlər azalır. Sadaladığımız bu ilk sənədlərin unifikasiyası formalarından iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində mülkiyyətin bütün formalarında hüquqi şəxslər tərəfindən istifadə olunur.

Reyestrlərin formasından aralıq registrləri, qeydiyyat jurnallarını və i.a. təşkilatın özü müəyyən edilir. Müasir mini proqramlardan, xüsusəndə mühasibat proqramlarından istifadə olunması materialların hərəkəti haqda informasiyanı işləməyə əlverişli şərait yaradır. Belə ki, qeydiyyat proseduru, məlumatların ötürülməsi, qəbulu, bir işçi yerində baş verir. Nəticədə bütün bu proseslərlə bağlı mühasibin məsuliyyəti yüksəlir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotuna görə iki səviyyəli lokal hesablama sistemindən istifadə mövcuddur. Birinci səviyyəni anbarda yəni, ehtiyatların hərəkəti haqqında ilk informasiyanın baş verdiyi yerdə qurulan mühasibin avtomat işçi yeri təşkil edir. Bu prosesdə material dəyərlərinin uçotu ilkin sənədlərin və ilk informasiyaların proqramın yaddaşına köçürülməsi ilə baş verir. İlk sənədləri (hesab-fakturalar, əmtəə-nəqliyyat qaimələr və d.) təchizat şöbəsinə təhvil verirlər. Mühasib avtomat işçi yerində materialların faktik göndərilməsi haqqda informasiyaları proqrama köçürülür və onun əsasında da malgöndərmə müqaviləsinin yerinə yetirilməsi üçün informasiyalar formalaşdırılır.

Material-istehsalat ehtiyatlarının buraxılışı və ya yerdəyişməsi üzrə ilkin sənədlər (limit-zabor kartlar, tələbnamə-qaimələr və d.) normativ məlumatların hesablanmasına əsasən müvafiq bölmələrdəki mühasiblərin avtomat işçi yerlərində formalaşdırılır. Sənədlər maşın daşıyıcılarda dormalaşdırılır. İşçi yerləri fərdi kompüterlərlə təchiz edilən zaman həmin sənədlərin təsvirini kompüterin ekranından görmək olar. Həmin təsvirlərdə daimi informasiyanı tamamlayan əlavə rekvizitləri də görmək mümkündür. Tərtib olunduqdan və yoxlama mərhələsini keçdikdən sonra ilk sənədlərdə hər hansı bir düzəlişin aparılmasına icazə verilmir. Sənədlər çap qurğusu vasitəsi ilə mühasibin

avtomat işçi yerində, operativ məqsədlər üçün kağız surətdə əldə olunur. İkinci səviyyədə isə mühasibatlığın material şöbəsində çalışan mühasibin avtomat işçi yeri yerləşir. Kompüterlərlə təchiz olunmuş mühasibin avtomat işçi yerlərində mühasib, özünün anbar qrupları üzrə informasiyalarını işləyir və anbar uçotu məlumatlarına əsaslanan müvafiq məlumatların rəsmiyətə salınmasının düzgünlüyünə və dəqiqliyinə nəzarət edir. Beləliklə, hər iki səviyyə də, həm anbarda, həm də mühasibatlıqda mühasibat avtomat işçi yerlərinin yaradılması ilə qarşılıqlı bağlıdır. Bu, uçot prosesinin həm avtomatlaşdırılmasına həm də, material-istehsalat ehtiyatlarının hərəkətinə nəzarət etmə imkan yaradır.

2.3 İnflyasiya şəraitində ehtiyatların maya dəyərini hesablanması metodları

İnflyasiya baş verməsi şəraitində xammal və materialların qiymətində orta maya dəyərini yüksək olması dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın və müəssisə və təşkilatların xərclərinin artımına gətirib çıxarır. Müəssisədə gəlirlilik səviyyəsinin müdafiəsi məqsədi ilə debitorlarla və kreditorlar ilə hesablaşma siyasətinin dəyişməsi, istehsal edilən məhsulun qiymətinin formalaşmasına əsaslı formada yanaşılma, məhsulların alıcılarının ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi, onun məhsula olan tələb və təklifdən asılılığı nəzərə alınmalıdır.

Əsasən aşağıdakı amillərin hərəkətliliyinə diqqət yetirməsi mühümdür:

- satışın həcmi – satışın həcmi artımı, istehsal və marketing məsrəflərinin artımına gətirib çıxardır;
- material ehtiyatlarının vahidinin orta dəyərini artım tempi ilə hazır məhsulun realizasiyası qiyməti arasında olan əlaqə aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$Tmq = Qie : Qrmo$$

Qie – istehsal ehtiyatı vahidinin orta dəyəri;

$Qrmo$ – realizə olunan məhsul vahidinin orta dəyəri;

Tmq – mədaxildə material xərclərinin payı.

- Debitorlarla hesablaşmalar üzrə keyfiyyət – debitor borcları nə qədər az olarsa və satılmış məhsula görə debitorlardan pul vəsaitləri nə qədər tez mədaxil olarsa, təşkilatın dövriyyəsi də bir o qədər çox olar.

Debitorlarla hesablaşmaların müddətinin uzadılması həmçinin dövriyyədə olan vəsaitlərə tələbatın artmasına səbəb olur.

• Kreditorlarla hesablaşmalar üzrə keyfiyyət – kreditor borclar çox olduqda əksinə istehsal ehtiyatları üçün yatırılan xüsusi vəsaitlər bir o qədər az olacaq. Əgər təşkilat malsatanlarla xammal və materiallar müəssisəyə daxil olduqdan sonra tez bir zamanda hesablaşma apararsa, təşkilatın inflyasiya şəraitində real xərcləri az olacaq.

İnflyasiya baş verməsi şəraitində müəssisələrin orta aylıq xərcləri ilə ehtiyatların orta maya dəyəri mütənasibdir. Müəssisə və təşkilatların aylıq məsrəflərinin nominal dəyəri yuxarıda qeyd olunan amillər nəzərə alınaraq, aşağıdakı düsturla müəyyən edilə bilər.

$$Nma = Ga \times (Qie : Qr) \times [(1 + Taa)^{Tdb}] : [(1 + Taa)^{Tkb}];$$

$$\text{və yaxud } Nma = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgad)^{Tdb - Tkb}],$$

Ga- ay ərzində realizə olunan məhsulun qiyməti;

Taa – aylıq satışın artım tempi;

Qie – istehsalat ehtiyatı vahidi üzrə qiymət;

Qr – realizə olunan məhsul vahidi üzrə qiymət;

Tdb – debitor borclarının orta aylıq ödəmə müddəti;

Tkb – kreditor borcları üzrə orta aylıq ödəmənin müddəti;

Xammal və materialların qiymətinin artması nəticəsində təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın artması halı baş verir. Əgər ki, təşkilat material ehtiyatları müəssisəyə daxil olana qədər, yəni avans şəklində onun ödənişini həyata keçirərsə, bu zaman istehsal prosesinin maliyyələşməsi üçün ehtiyac olan dövriyyə vəsaitlərinə tələbat artacaqdır.

Nümunə: Məhsul istehsalında istifadə olunmuş material ehtiyatlarının qiyməti hesabat dövründə 3500 AZN təşkil edib. “A₁” və “A₂” tikinti materiallarının dəyəri uyğun olaraq 15 və 32% artmışdır, ümumi material ehtiyatlarında onların payı – 0,75 və 0,25-dir.

Belə ki, hesabat dövrünə olan material ehtiyatlarının qiyməti:

“A₁” – 2625 AZN (3500 x 0,75); “A₂” - 875 AZN olub.

Qiymətlərin artası ilə əlaqəli olaraq eyni həcmli olan istehsal üçün dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın həcmi:

“A₁”= 2625 x 1,15 = 3018,75 AZN , “A₂” üçün – 875 x 1,32 = 1155 AZN , ümumiyyətlə tələbat 4173,18 min AZN təşkil edəcək, beləliklə tələbat 1,2 dəfə və yaxud 20% artmışdır.

Bu nəticəyə tikinti materialları qiymətinin artımının orta tempi düsturundan istifadə edərək gələ bilərik.

$$IN_q = \sum dk + IN_k,$$

dk – material-ehiyatlarında neçə növ xammalın payının olması dəyəridir;

IN_k – hansı növ üzrə xammal qiymətin artım indeksidir;

Misal: Təşkilata hesabat dövrü ərzində məhsul istehsal etmək üçün 62000 azn məbləğində material ehtiyatları tələb olunur. Hər növün də dəyərinin payı müvafiq olaraq 30%, 51% və 19% olan üç növdə xammaldan istifadə olunub. İstehsalın həcmində 25% artırmaq planlaşdırılır. Verilən proqnoza əsasən, material ehtiyatlarının qiymətlərinin yüksəliş tempi də müvafiq olaraq 4%, 15% və 10% olacaq. İndi də xammalı əldə etmək üçün lazım olan dövriyyə vəsaitinə tələbatın proqnozunu müəyyənləşdirək.

Həlli:

1) Material ehtiyatlarının qiymətlərinin artmasının orta tempini müəyyənləşdirək.

$$IN = \sum dk \times IN_k = 0,3 \times 1,04 + 0,51 \times 1,15 + 0,19 \times 1,1 = 1,107$$

Burdanda əldə edirik ki, istifadə olunan xammalların qiymətlərinin artması nəticəsində qiymətlərin orta artım tempi orta hesabla 10,7% artacaq.

Alıcılıq qabiliyyəti səviyyəsi:

$INP = 1 : 1,107 = 0,9033$ və ya 90,33% təşkil edəcək.

Müvafiq olaraq inflyasiyanın səviyyəsi:

$100\% - 90,33\% = 9,67\%$ təşkil edəcək.

Yeni Milli Mühasibat Uçotu Standartları ehtiyatlar uçotunu 2 formada aparılmasını təklif edir. Orta maya dəyəri metodu və FIFO metodu (İlkin alış qiyməti ilə).

Orta maya dəyərinin mahiyyətini sadə bir misalla izahını verək:

«A1» şirkəti hesabat dövrünün əvvəlində 200 ədəd kərpic alınıb. Kərpicin birinin alınması qiyməti 0,30 AZN olmuşdur. İlin birinci ayının ortasında isə yenidən 300 ədəd kərpic alınmışdır. Bu səfər isə kərpicin birinin alınması qiyməti 0,32 AZN olmuşdur.

Yanvar ayının sonunda isə istehsala 350 ədəd kərpic silinmişdir.

Birinci alış qiyməti - $200 \times 0,30 = 60$ AZN

İkinci alış qiyməti- $300 \times 0,32 = 90$ AZN

Burada orta maya dəyərinin hesablanması lazımdır və bu aşağıdakı kimi olacaqdır:

200 ədəd birinci alış + 300 ədəd ikinci alış = 500 ədəd kərpic

60 AZN birinci alışın qiyməti + 90 AZN ikinci alışın qiyməti = 150 AZN

Cəmi alışın qiyməti/ cəmi alışın kəmiyyəti = 90 AZN / 300 kərpic = $0,3$

Silinmə - $350 \times 0,3 = 75$ AZN

Yanvar ayının sonuna qalıq - $200 + 300 - 350 = 150$ ədəd kərpic və - $60 + 90 - 75 = 75$ azn

İndi isə bunu FIFO metodu ilə hesablayaq:

Birinci alış - $100 \times 0,20 = 20$ AZN

İkinci alış - $200 \times 0,22 = 44$ AZN

Burada ilkin alış dəyəri ilə silinmə aşağıdakı kimi olacaq.

Silinən 250 ədəd kərpicin 100-ü birinci partiya ilə alınmış kərpicdir.

Odur ki, 20 AZN silinəcək.

Silinən 250 ədəd kərpicin yerdə qalan 150-si ikinci partiya ilə alınmış kərpicdir. Odur ki, $150 \times 0,22 = 33$ AZN silinəcək.

Cəmi 250 ədəd kərpicin silinən dəyəri 20 AZN + 33 AZN = 53 azndır.

Ayın sonuna qalıq - $100 + 200 - 250 = 50$ ədəd kərpic və - $20 + 44 - 53 = 11$ AZN

Materiallardan və işçilərin əməyindən səmərəli istifadə zamanı, habelə müəssisə normal istehsal gücü ilə işlədikdə məhsul və ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün, normativ məsrəflər metodundan istifadə oluna bilər. Lakin, bu metod yalnız normativ xərclərin faktiki xərclərə yaxın olarkən istifadə oluna bilər və belə məsrəflərin normalarına mütəmadi qaydada yenidən baxılmalıdır.

Normativ dəyərin hesablanması müəssisənin faktiki səmərəliliyi ilə normativ səmərəliliyinin müqayisəsi yolu ilə rəhbərliyin nəzarət və idarəetməsi üçün istifadə etdiyi uçot qaydalarını nisbətən qəlizləşdirir. Deməli, normativ dəyərin hesablanması yalnız bu qaydanın tətbiq edilməsi gücündə olan müəssisələr tərəfindən istifadə oluna bilər.

Normativ xərclər mütəmadi yeniləşdirilmədikdə və yaxud normativlər müəssisənin faktiki gücünə uyğun deyilsə, normativ xərclər metodundan istifadə edilməsi mümkün deyil.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində habelə, pərakəndə satış metodundan da istifadə olunur. Lakin, yenə də, bu metod yalnız sonda alınan dəyərlərin ehtiyatların faktiki ilkin dəyərlərinə yaxın olduğu zaman istifadə oluna bilər.

Adətən pərakəndə satış metodu oxşar mənfəətlilik dərəcəsinə malik bir çox mallar ilə xarakterizə edilən pərakəndə sahələrdə istifadə oluna bilər.

İlk olaraq pərakəndə satış metodunda ehtiyatın satış qiyməti təyin olunur və normal mənfəətlilik dərəcəsi ondan çıxılır.

Pərakəndə satış metodu əsasən, müxtəlif mənfəətlilik dərəcələrinə malik və ya satış zamanı daimi olaraq güzəştlərin təqdim olunduğu geniş çeşiddə malları pərakəndə satan müəssisələrdə tətbiq oluna bilməz.

Məsələn, "ABC Co" firması 500 adda müxtəlif əmtəələrin satışını həyata keçirən mağazanı idarə edir. Bu malların mənfəətlilik dərəcəsi 10%-dən 100%-dək təşkil edir. Müəssisənin yürütdüyü siyasətə müvafiq olaraq, mağazaya qoyulduqdan sonra bir ay müddətində satılmayan malların qiymətlərinə güzəştlər tətbiq olunur. Hər hansı mallara tətbiq ediləcək güzəştlər əvvəlcədən məlum deyil və mağazanın rəhbəri güzəştlərlə bağlı qərarları müstəqil qəbul edir.

Ehtiyatların satış qiymətindən çıxılmalı olan məbləğin və mənfəətlilik dərəcəsinin təyinatı ilə bağlı praktiki çətinliklər burada pərakəndə satış metodunun tətbiqinin uyğun olmayacağı dərəcədə böyükdür. İxtiyari güzəştlərin tətbiqi ilə əlaqəli əlavə çətinlik eləcə də, qeyd edilən praktiki çətinliklərə əlavə olunur.

Bir-birini əvəzləyə bilməyən və ya xüsusi məqsədlər üçün bir-birindən ayrı saxlanan ehtiyatların ilkin dəyərinin hesablanması vəziyyətini araşdıraraq. Məsələn, antikvar mallar satılan mağazada satışda olan hər bir mal unikaldir və bütün mallar alışı qiyməti ilə dəyərləndirilməlidir. Digər bir nümunə isə mühəndis şirkətində bitməmiş istehsalatı göstərmək olar, çünki tikilən obyekt sifarişçinin spesifik tələblərinə uyğun

olaraq inşa edildiyi üçün digər obyektlə dəyişdirilməsi baş verir. Bu ehtiyatların hər bir maddəsinin dəyəri yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə uyğun olaraq fərdi qaydada müəyyən olunmalıdır.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin hesablanması zamanı əsasın təyinatı üçün müəssisə iki metoddan daha məqsədə müvafiq olanını seçməlidir. Bu metodlar aşağıdakılardır:

- Çəkili orta dəyər;
- İlk mədaxil – ilk məxaric (FİFO)

Çəkili orta dəyər

Bütün yeni daxil olmuş ehtiyatın çəkili orta dəyəri hesablanaraq hesabat dövrünün sonunda bütün ehtiyatların çəkili orta dəyəri müəyyən olunur.

Misal olaraq, “Karvan” müəssisəsi yanacaq doldurma məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərir. 01.01.2015-ci il tarixdə ehtiyatlarda dəyəri 15000 azn olan 50000 litr yanacaq mövcud idi.

Hesabat dövründə yanacağın aşağıda qeyd edilən hərəkəti qeydə alınmışdır:

	Alış qiyməti		Satış qiyməti (litr)
	Litr	azn	
Yanvar	40000	12000	45000
Fevral	65000	20000	55000
Mart	<u>35000</u>	12000	<u>30000</u>
	<u>140000</u>		<u>130000</u>
Yekun:			litr

Hesabat dövrünün əvvəlinə olan ehtiyatlar	50000
Alış	<u>140000</u>
	190000
Satış	<u>(130000)</u>
	<u>60000</u>

Bu 60000 litr yanacaqın dəyərini hesabat dövrünün sonuna 1 litr yanacaqın çəkili orta dəyərini müəyyən etməklə hesablamaq mümkündür.

İlk mədaxil – ilk məxaric (FIFO)

Bu metodla, ilk olaraq əldə olunan ehtiyatlar birinci satılır. Beləki, hesabat dövrünün sonu üçün olan bütün ehtiyatlar son olaraq ödənilən dəyərlərlə qiymətləndirilməlidir.

Əgər qiymətləndirmə metodundan istifadə olunubsa, sonra müəssisə hər vaxt bu metodu ehtiyatların bütün bənzər maddələrinə tətbiq etməlidir. Məsələn, mağazalar ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı FIFO metodunu tətbiq edə bilər. Bu halda, həmin mağaza bu metodu bütün ehtiyatlara (çörək, pendir, qatıq, ərzaq və sair) tətbiq etməlidir. Lakin, müəssisə mahiyyəti və xüsusiyyətləri üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ehtiyatlara sahibdirsə, onların qiymətləndirilməsi vaxtı müxtəlif metodlardan istifadə edilə bilər.

Həm mağaza, həm də minik avtomobillərinin təmiri sexini idarə edən bir müəssisədə şirkət mağazanın ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini bir metodla (məsələn, FIFO), avtomobil təmiri sexində ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində isə başqa metoddan (çəkili orta dəyər) istifadə edə bilər.

Ehtiyatların istehsalata və ya satışa silinməsi zamanı onların qiymətləndirilməsi orta çəkili dəyər metodu, FIFO metodu və fərdi dəyər metodu vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Biri-biri ilə əvəz olunmayan ehtiyatların müxtəlif maddələrinin maya dəyəri fərdi dəyər metodu ilə müəyyən edilir. Ehtiyatların bu kimi maddələrinə xüsusi layihələri aid edə bilərik.

Məsələ. Müəssisə, avtonəqliyyat maşınlarının yığılması işini həyata keçirir. Xüsusi layihə olan bu layihədə bir neçə avtonəqliyyat vasitəsinin fərdi qaydada hazırlanmasına görə sifariş daxil olunmuşdur. Sözügedən avtonəqliyyat vasitələrinə görə ehtiyatların qiymətləndirilməsinə fərdi dəyər metodu tətbiq edilməlidir.

Digər ehtiyatlar üzrə maya dəyəri istehsalata və ya satışa silindikdə FIFO və ya orta çəkili dəyər metodlarından istifadə edilərək hesablanılmalıdır. Qiymətləndirmə metodunun seçilməsini isə hər bir təşkilat, iqtisadi zərurəti nəzərə alaraq müstəqil surətdə müəyyənləşdirir. İstifadəsinə və xarakterinə görə oxşar olan bütün ehtiyatlar vahid qiymətləndirmə metoduyla qiymətləndirilməli. Müxtəlif xarakterlərə malik olan ehtiyatların maddələri isə müxtəlif metodlarla qiymətləndirilə bilər. FIFO metodunun düsturuna görə birinci daxil olan ehtiyatlar istehsalata və ya satışa birinci buraxılmalıdır. Daha gec alınmış, yaxud da istehsal olunan ehtiyatlar dövrün sonunda qalıq kimi göstərilir. Orta maya dəyəri metodunda isə ehtiyatların həmcins olan qruplarının ümumi məbləğini onların ümumi miqdarına bölmək yolu ilə hesablanılır. Orta maya dəyəri hər dövr yenidən hesablanır. Maya dəyərini müəyyənləşdirmənin bir alternativ variantı olan LİFO metodu 2005-ci ildən etibarən tətbiq olunmur. LİFO metoduna görə müəssisəyə sonuncu daxil olan ehtiyatlar istehsalata, ya da satışa birinci olaraq buraxılır. Dövrün sonunda ehtiyatların qalığını müəyyən edərkən qalıq daha əvvəllər satın alınan ehtiyatlar, yaxud da daha əvvəl istehsal edilən ehtiyatlar hesab olunur.

Məsələ 10. Müəssisə, kompleks məmulatları anbardan istehsalata silir və bu zaman ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün FIFO metodu tətbiq edilir.

Müəssisədə hesabat dövrünün əvvəlinə qalıqlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 200 ədəd dəst məmulat (1-ci partiyadan) – 1 ədədi 100 azn.
- 60 ədəd dəst məmulat (2-ci partiyadan) – 1 ədədi 115 azn.
- 40 ədəd dəst məmulat (3-cü partiyadan) – 1 ədədi 125 azn.
- Ehtiyatların yekun dəyərinin 35900 azn.

• Ehtiyatların sayı da 300 ədədə bərabərdir. Hesabat dövründə komplekt məmulatlar istehlata aşağıdakı ardıcılıqda silinmişdir. 220 ədəd; 60 ədəd; 15 ədəd; Əvvəlcə, daxil olan ilk partiyadan 200 ədədini hər biri 100 azn olmaqla silməliyik. Növbəti 20 ədədi ikinci partiyadan hər birinin dəyəri 115 azn olmaqla silməliyik. İkinci silinmədə ki, 60 ədəd qismən aşağıdakı partiyalardan ibarətdir: Konkret olaraq 40 ədəd hər birisi 115 azn, çatışmayan 20 ədəd isə üçüncü partiyadan – hər birisinin dəyəri 125 azn olmaqla götürülür. Üçüncü silinmə isə 20 ədəd – yerdə qalan partiyadan – hər birisinin dəyəri 120 azn olmaqla silinir. Beləliklə, istehsala sildiyimiz ehtiyatların maya dəyəri – 35275 azn təşkil edir. Ehtiyatların sona qalan qalığı isə 625 azn-ə bərabərdir.

Məsələ. İndidə müəssisə kompleks yəni, dəst məmulatları istehsalata silir və ehtiyatlarını qiymətləndirmək üçün orta çəkili dəyər metodundan istifadə edir. Yuxarıdakı məsələdə göstərilən şərtləri saxlayırıq. Əgər ki, müəssisə orta çəkili dəyər metodundan istifadə edərsə, əvvəlcə, biz ehtiyatların orta dəyərini toplamalayıq. Bununçün də ehtiyatların ümumi dəyərini onların miqdarına bölürük: $(200 \times 100 + 60 \times 115 + 40 \times 125) : 300 = 119,6$ azn. Həmin rəqəmə əsasəndə silinmələrin dəyərlərini hesablayırıq: 1-ci silinmənin dəyəri – 26312 azn ($220 \times 119,6$); 2-ci silinmənin dəyəri – 7176 azn ($60 \times 119,6$); 3-cü silinmənin dəyəri – 1794 azn ($15 \times 119,6$).

Nəticə etibari ilə mövzunun əvvəlində də qeyd etdiyimiz hər bir halda ehtiyatlar aşağıdakı kəmiyyətlərdən ən aşağısı ilə qiymətləndirilməlidir:

1. maya dəyəri
2. satışın mümkün xalis dəyəri

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə müəssisələrdə mühasibat uçotunun aparılmasının təkmilləşdirilməsi artmağa meyl edir. Son illər ərzində respublikada sənaye istehsalının həcmində, ümumi daxili məhsulun həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilir. Eləcə də, inflyasiya şəraitində müəssisələrdə qənaət rejiminə əməl olunması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəssisə və təşkilatların müstəqil fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq onların idarə edilməsində mühasibat uçotu informasiyalarının ən əsas informasiya mənbəyi olmasıdır. Bu baxımdan inflyasiya şəraitində ehtiyatlar istehsal, təchizat və satış fəaliyyətinin bütün mərhələlərində mühasibat uçotunun obyektivi olmalıdır. Bu səbəbdən materialların uçotunun obyektivi olmalıdır.

İnflyasiyanın müəssisələrdə ehtiyatların həcminə, uçotunun aparılmasına, mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsir etməsinin nəzərə alınmadığı halda yaranan mənfi nəticələr bunlardır:

- Qiymətlərin artması nəticəsində satılan məhsulların maya dəyəri istehlak olunan resursların cari maya dəyəri ilə müqayisədə azalmış olur;
- Maya dəyəri cari qiymətlər ilə deyil, tarixi qiymətlərlə verilməsi inflyasiya şəraitində müəssisələrə fəaliyyətləri prosesində sərf olunmuş material ehtiyatlarının bərpası və əsas vəsaitlərin yenilənməsi imkanını azaldır. Nəticədə ehtiyatların bərpasına yönəldilən vəsaitin həcmi müəssisənin real tələbatına müvafiq olmaya bilər.
- Təşkilatın mənfəət məbləği qiymətlərin artması zəminində artırılmış olur. Bərpa dəyəri ilə istehlak olunan ehtiyatların qiymətinin təzədən hesablanması mənfəətin azalmasına və yaxud zərərlərin artmasına gətirib çıxara bilər.

Bu məqsədlə ehtiyatların uçotunun normadan kənarlaşmaların əsasında və yaxud normativ uçotun ayrı-ayrı elementlərinin tətbiq edilməsi ilə aparılması məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində mühasibat uçotunun səmərəli təşkil olunması və operativliyi əksər hallarda yüksək səviyyədə təsdiq və tərtib olunan sənəd dövriyyəsi

planından və uçot siyasətindən asılıdır. Son təlimatlar üzrə müəssisənin uçot siyasəti və sənəd dövriyyəsi planı baş mühasib tərəfindən hesabat ilinin əvvəlində tərtib edilməli, həmçinin mühasibatlığa ilk hesabat sənədlərinin verilməsinin konkret müddətləri haqqında dəqiq informasiya sex rəisləri, sahə ustaları və digər maddi-məsul şəxslərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Bəzən müəssisələrdə sənəd dövriyyəsi planının hər il tərtib və təsdiq olunmasına baxmayaraq, onun tələbləri tam yerinə yetirilmir. Əgər təsərrüfat fəaliyyətinin gedişi ilə əlaqəli tərtib olunan sənədləri istehsal vahidləri uçota qrafikdə nəzərdə tutulmuş müddətdə təhvil vermirlərsə, ehtiyatların normadan artıq sərf edilməsinin qarşısının operativ olaraq alınması mümkün olmur.

İnflyasiya şəraitində material resurslarının müəssisəyə daxil olması, istifadə olunması, qalıqları, məsrəf normaları barədə məlumatlar bu sahədə nəzarət işinin daha dəqiq aparılmasını tələb edir. Çox təəssüf ki, bir çox müəssisələrdə yuxarıdakı məlumatlar operativ qaydada əldə olunması demək olar ki, mümkün deyil. Bunun üçün vahid kompüter informasiya sisteminin informasiya bankını yaratmaq lazımdır. Material ehtiyatları ilə əlaqəli uçot informasiyasını məlumat bankına daxil etmək və onları istənilən zaman display vasitəsi ilə müşahidə etmək olar.

Material resurslarından səmərəli istifadə olunmasının ən başlıca yollarından biri də geri qaytarılan tullantılardan istifadə olunmasının təşkilidir. Ancaq təcrübədə çox vaxt bu cür tullantılar uçotdan kənar qalır. Tullantıların uçota alınmasının mükəmməl metodikası indiyə qədər işlənib hazırlanmamışdır;

Materialların uçotunun düzgün aparılması anbar təsərrüfatının vəziyyəti və orada ilkin sənədlərin tələb olunan qaydada aparılmasından bilavasitə asılıdır. Bu barədə çoxlu təlimat və göstəricilərin olmasına baxmayaraq, anbar təsərrüfatı və uçotu təminədiçi səviyyədə aparılmır. Qiymətlərin qeyri-sabit olduğu indiki şəraitdə yaxşı olardı ki, anbarlardakı mal-material qiymətliləri vaxtaşırı inflyasiyanı nəzərə alaraq yenidən qiymətləndirilsin;

Müəssisədə məhsul buraxılışı sisteminin təşkilinin tələbata cavab verməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisədən istehsalat ehtiyatlarının çıxarılması yalnız təchizat sexinin rəisinin, baş mühasibin və yaxud onun müavininin imzaladıqları buraxılış vərəqələrinə əsasən həyata keçirilməlidir. Odur ki, mühafizə işçilərində həmin vəzifəli şəxslərin imzalarının nümunələrinin olması vacib məsələlərdəndir;

Müəssisədə bir çox hallarda sex, ümumfabrik və köməkçi istehsalatlar hesabına aid edilən materalların buraxılması birdəfəlik qaimələrdə rəsmiləşdirilir. İstehsalata limitdən artıq materialların buraxılması prosesində qaimələrdən istifadə olunur. Bu zaman material almaq üçün qaimənin üzərində qırmızı və yaxud başqa rəngdə xəbərdaredici zolaq olur. Siqnal tələbnaməsinin o biri üzündə artıq xərcin baş vermə səbəbləri zaqda sex rəisinin və yaxud sahə ustasının yazılı izahatı əlavə olunmalıdır;

Satın alınan istehsalat ehtiyatlarının gətirilməsinə çəkilən xərclər (əgər, kontraktla belə xərclərin malalan təşkilatın hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdursa) onun maya dəyərinə daxil edilə və edilməyə bilər. Təcrübə göstərir ki, daşıma ilə əlaqədar xərclərin istehsalat ehtiyatlarının maya dəyərinə daxil edilməsi daha məqsədəuyğundur;

Stabil iqtisadi şəraitdə inflyasiyanın və qiymətlərin cüzi dəyişdiyi hallarda istehsalat ehtiyatlarını onların satınalma dəyərləri ilə qiymətləndirmək məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, inflyasiyanın illik səviyyəsi iki rəqəmli həddə yaxınlaşdıqda, habelə bazarda qeyri-stabillik halları müşahidə edildikə, istehsalat ehtiyatlarının satınalma dəyəri ilə əks etdirilməsi onların real dəyərləri haqda obyektiv məlumat vermək funksiyasını dayandırır;

Materialların istehsal prosesində səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış sərt normalar müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman həqiqi məsrəfləri norma ilə müqayisə etmək və kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq lazımdır;

Uçotun beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymət stabilliyini saxlamaq məqsədilə mal-material ehtiyatlarını ya onların satınalma, ya da bazar dəyəri ilə qiymətləndirmək məqsədəuyğun sayılır. Bu zaman həmin iki qiymətdən daa aşağı

olanı seçilməlidir. Qiymətləndirməyə elə yanaşma konservatizm prinsipinə əsaslanır. Mal-material ehtiyatlarının qiyməti artdıqca artıq satın alınan ehtiyatlar köhnə dəyəri (satın alma dəyəri) ilə əks etdirilir. Qiymətin artması ilə əlaqədar əmələ gələn mənfəət mal-material dəyərləri bazarda satılanadək uçotda əks etdirilməməlidir;

Materialları elə təsnifləşdirmək lazımdır ki, onların dəyərlərindən kənarlaşmaları məsrəflərin istiqamətləri üzrə daha dəqiq bölüşdürmək mümkün olsun. Bu zaman nəzərə alsaq ki kənarlaşmaların (nəqliyyat-tədarük xərclərinin) böyük hissəsi daşınan yüklərin kütləsindən və yaxud həcmindən asılıdır, onda həmin xərcləri natural göstəricilərə mütənasib olaraq bölüşdürmək məqsədəuyğundur;

Xarici ölkələrin uçot praktikasında mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin LİFO, FİFO və orta dəyər metodları geniş yayılmışdır. Mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodu seçilən zaman başlıca problem ondan ibarətdir ki, nəticə balansda və mənfəət və zərərlər haqda hesabatda əks etdirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən LİFO metodu daha məqsədəuyğundur. Ciddi səbəblər olduqda, müəssisə istifadə etdiyi metodu dəyişə bilər. Həmin səbəblər hökmən illik hesabatla əlavədə göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Audit xidməti haqqında Qanun” ., Bakı – 1994;
2. A. Kərimov “Mühasibat uçotu, vergilər”., Dərslik., Bakı - 2017;
3. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu”., Bakı -2005;
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi – “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları” - 2017-ci il buraxılışları ;
5. Ə.İ.Daşdəmirov., S.Ə.İbrahimova– “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi” fənni üzrə test və tapşırıqların məcmuəsi, dərslik.,12,8ç.v., Bakı - 2002;
6. M.Ə.Axundov “Müəssisənin İqtisadiyyatı” Dərslik., Azərbaycan Yazıçılar Birliyi., “Yurd” Nəşriyyatı Paliqrafiya Birliyi., Bakı - 2002
7. Q.Ə.Abbasov “Materialların uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, “Maliyyə və uçot” jurnalı., № 10., 12. 2002-ci il;
8. Q.Ə.Abbasov, Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı, Az.DİU-nin nəşriyyatı -2009
11. Q.Ə.Abbasov, Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı -2013
9. Q.R.Rzayev – “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və Maliyyə Hesabatı”, dərslik., 11 ç.v., Bakı - 2004;
- 10.Q.R.Rzayev – “Beynəlxalq muhasibat uçotu və audit” dərslik., 0,8 ç.v.,Bakı - 2000;
- 11.Q.R.Rzayev “Mühasibat uçotu və audit”., Bakı – 2006.
- 12.R. Fətullayev “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”., Dərslik., Bakı - 2017;
- 13.R.Ş.Hacıyev “Təftiş və Nəzarət” dərslik., 35 ç.v. Bakı - 2000;
- 14.S.M.Səbzəliyev “Mühasibat-Maliyyə hesabati” - dərslik., 16 ç.v., Bakı – 2003;
- 15.S.M.Səbzəliyev., R.Ş.Hacıyev – “Auditin əsasları” dərslik., 31,0 ç.v., Bakı – 2003;
- 16.S.M.Süleymanov “İstehsal ehtiyatlarının uçotu və audit”., Bakı - 2003;
- 17.«Финансовый учет» (под ред. В.Т.Гетьмана) Москва., 2002;
- 18.И.М.Дмитриева «Бухгалтерский учет и аудит» Москва., 2002;
- 19.«Управленческий учет» (под ред. А.Д.Шеремет), Москва. 2001;
- 20.Н.Н.Хохонова. «Стандарты финансовой отчетности» .,Ростовна Дону, 2002;

- 21.Т.И.Малькова. Практика и Теория международного бухгалтерского учета. Санкт-Петербург, год 2001;
- 22.В.А.Ерофеева и др. «Аудит» М., Высшее образование, 2007;
- 23.В.Ф.Палий «Международные стандарты учета и финансовой отчетности» М., ИНФРА –М, 2007
- 24.«Бухгалтерский учет» Я.В.Соколова, Москва., 2007;
- 25.Н.П.Кондраков «Бухгалтерский учет»., М., ИНФРА – М., год 2006;
- 26.«Комплексный анализ хозяйственной деятельности» под ред”., А.И.Алексеева М., Кнорус, 2007;
- 27.Collis J., Business Research: Practical Guide for Undergraduate & Postgraduate Students - China: Palgrave Macmillan - 2009;
- 28.Jerry J. Weygandt.,Paul D. Kimmel.,Donald E. Kieso “Accounting Principles”., USA - 2015
- 29.www.cbar.az
- 30.www.economy.gov.az
- 31.www.e-tax.gov.az
- 32.www.maliyye.gov.az
- 33.www.stat.gov.az

Резюме

Тема диссертации учет запасов в условиях инфляции. В наше время инфляция остается проблемой в развитии национальной экономики в той или иной форме. В современной рыночной экономики как во всех странах, и нашей стране одна из основных задач стабильный уровень инфляции и предотвращения безработицы, экономические кризисы, резкое увеличение цен. Теоретическая и методологическая основа исследования составляет законы и решения связана с инфляцией, положения экономической теории, диалектическая логика, национальные и международные стандарты бухгалтерского учета, исследовательская работа ученых из местных и зарубежных экономистов по этим вопросам. Правила учета запасов определяется с Международным стандартом бухгалтерского учета 2 «Резервы». Согласно этому стандарту Резервы это- товары, купленные и перепроданные розничными торговцами, земля, предназначенная для переработки, хранящиеся товары. Этот стандарт определяет случаи сокращения затраты на товарно-материальных запасов до чистой цены продажи.

Для достижения намеченной цели в диссертации были поставлены следующие задачи:

- определение современной системы существенных особенностей регулирования инфляции;
- Исследование в условиях инфляции инвентаризации, переоценки и учета запасов в учреждениях ;
- раннее обнаружение будущих проблем.

Надлежащий разряд учет материалов зависит от состоянии склада и проведение первоначальной документации в запрошенной форме. В практике бухгалтерского учета в оценке инвентаря зарубежных стран широко используются методы FIFO, LIFO и метод средних значений.

SUMMARY.

The subject of dissertation is accounting of reserves in enterprises in conditions of inflation. In modern times, in enterprises increases inclination of improvement of accounting. If we don't take into consideration the influence of inflation to volume of reserves and accounting, points of accounting, there will be these negative situations:

- As a result of increasing prices, cost value of sold products decreases compared with the cost of consumed products
- If The value of cost providing with historical prices decreases the opportunity of recovering resevrs and renewal of fixed assets.

It may be expedient that the inventory be deducted from the impairment or by applying certain items of the standard accounting.

Efficient organization and efficiency of accounting in all sectors of economy in most cases depend on high level certified and compiled document circulation plan and accounting policies. The entity's accounting policies and document circulation plan for the latest guidance should be drawn up at the beginning of the reporting year by Chief Accountant.

The condition of inflation including of material resourses to enterprise, use of material resourses and informations about cost rules requires more accurate control in the work in this field. It is necessary to classify reserves as such as deviations from their values on expenditure directions.

In accounting practice prising of reserves in foreign countries, FIFO, LIFO and avarage value methods are widely used. Using the LIFO method here is more expedient.